

Rapport 500074005/2007

Landbouw in de Nationale Landschappen

Perspectief grondgebonden landbouw als drager van het
cultuurlandschap

Bijlagenrapport
bij het gelijknamige MNP-rapport 500074004

W.J. de Regt

Contact:
R. Kuiper, MNP

Dit onderzoek werd verricht in opdracht van de Directie MNP in het kader van project
M/500074 Kennisbasis Ruimte.

MNP Postbus 303, 3720 AH Bilthoven, telefoon: +31 - 30 - 274 2745; telefax: 31 - 30 - 274 29 71

Abstract

Agriculture on National Landscapes in the Netherlands

Agriculture has an important role to play in the promotion of man-made landscapes in the Netherlands. This role may be threatened in the future, not only due to increasing urbanisation and new roads, but also to lack of compensation to farmers for income lost to landscape management.

Agriculture, does not just simply disappear but, in the Dutch context in any case, is disappearing as a consequence of urbanisation, new infrastructure and the development of nature areas. The extent to which spatial planning policies aim at preserving land for land-based agriculture determines, in turn, the extent to which agriculture is preserved. According to the Dutch National Spatial Strategy, agriculture should be able to develop within the National Landscapes under certain conditions. The new Spatial Planning Act (Wro) offers both the central government and provinces opportunities for better protection via an Order in Council and provincial spatial provision. Incentives for landscape management will need to be financed. Eventually, the reform of the EU Common Agricultural Policy (CAP) may offer perspectives, but national funding will probably be required as well.

Key words: agriculture, landscape, space, Common Agricultural Policy, CAP

Inhoud

1	Inleiding	7
	Bijlage 1 - Oorzaken en omstandigheden in drie Nationale Landschappen	9
1.1	<i>Selectie drie Nationale Landschappen</i>	9
1.2	<i>Het Groene Hart: veenweidegebied met fysieke beperkingen en een hoge ruimtedruk</i>	10
1.2.1	Het landschap als fysiek systeem	10
1.2.2	Agrarische structuur en bedrijfseconomie	11
1.2.3	Wijk en Wouden: is er toekomst voor de melkveehouderij?	17
1.2.4	Economische en politieke factoren	19
1.2.5	Sociaal-culturele factoren	20
1.2.6	Ruimtelijk beleid, grondprijzen en grondeigendom	21
1.2.7	Conclusie: bedreigingen en kansen in het Groene Hart	25
1.3	<i>Zuidwest-Zeeland: diversiteit in landschap, landbouw en nevenactiviteiten</i>	27
1.3.1	Het landschap: toneel van menselijk ingrijpen	27
1.3.2	Agrarische structuur	29
1.3.3	Economische resultaten en factoren	32
1.3.4	Sociaal-culturele factoren	33
1.3.5	Ruimtelijk beleid, grondprijzen en grondeigendom	34
1.3.6	Conclusie: bedreigingen en kansen in de Zeeuwse landschappen	36
1.4	<i>Het Groene Woud: verweving en verandering in een kleinschalig cultuurlandschap</i>	38
1.4.1	Het landschap in historisch perspectief	38
1.4.2	Agrarische structuur	41
1.4.3	Economische resultaten en factoren	43
1.4.4	Fysieke en sociale factoren	44
1.4.5	Ruimtelijk beleid, grondprijzen en grondeigendom	45
1.4.6	Conclusie: bedreigingen en kansen in het Groene Woud	48
1.5	<i>Conclusies</i>	50
	<i>Literatuur cases</i>	53
	Bijlage 2 - Koppeling gemeenten - Nationale Landschappen	55
	Bijlage 3 - Geïnterviewde personen	59

1 Inleiding

De Nota Ruimte geeft aan dat de grondgebonden landbouw in de Nationale Landschappen een belangrijke rol heeft als drager van het cultuurlandschap. Dit vormde voor het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) aanleiding om een studie naar het perspectief voor de grondgebonden landbouw als beheerder van het cultuurlandschap in de Nationale Landschappen op te starten. Uitgangspunt vormde daarbij het beleidsdoel van de Nota Ruimte, dus de vraag h oe de grondgebonden landbouw deze rol als beheerder zo goed mogelijk zou kunnen vervullen, en niet de vraag  f. Het MNP schetst hoe overheden de voorwaarden kunnen scheppen voor het voortbestaan van vormen van grondgebonden landbouw die bijdragen aan behoud en ontwikkeling van de kernkwaliteiten van de Nationale Landschappen.

Dit rapport vormt het bijlagenrapport bij het gelijknamige hoofdrapport.

Bijlage 1 - Oorzaken en omstandigheden in drie Nationale Landschappen

Deze bijlage gaat dieper in op een drietal Nationale Landschappen. Het betreft het Groene Hart, het Groene Woud in Midden-Brabant, en Zuidwest-Zeeland. Voor het Groene Hart is het westelijk veenweidegebied van Wijk en Wouden nader belicht. Voor Zuidwest-Zeeland wordt specifiek ingegaan op Walcheren.

De eerste paragraaf van deze bijlage geeft aan waarom deze gebieden gekozen zijn. Daarna volgen analyses van de problematiek in de drie gekozen landschappen.

1.1 Selectie drie Nationale Landschappen

Bij de selectie van de drie Nationale Landschappen zijn de volgende criteria gehanteerd:

- Stedelijke druk: onderdruk/overdruk
- Landschapstype: veenweidegebied, zandgebied, kleigebied
- De hiermee samenhangende kernkwaliteiten (zoals grof benoemd in de Nota Ruimte): met name openheid versus kleinschaligheid
- Overheersend landbouwbedrijfstype: melkvee/graasvee, akkerbouw, tuinbouw
- Andere gebruiksfuncties: verspreide bewoning, natuur, recreatie, e.d.

Figuur 1.1 geeft aan hoe de landschappen ten opzichte van deze criteria zijn gepositioneerd.

Figuur 1.1 - Selectiecriteria nader onderzoek drie Nationale Landschappen

De as van de stedelijke druk is evident: in dit onderzoek wordt gefocust op wat de invloed van stedelijke druk is op het behoud van agrarisch cultuurlandschap. De tweede as is ontleend aan het recente rapport van de Raad voor het Landelijk Gebied over de Nationale Landschappen (Raad voor het Landelijk Gebied, 2005). Hiermee worden het landschaps- en bedrijfstype en de multifunctionaliteit min of meer geïntegreerd tot enerzijds specialistische landschappen gebaseerd op één bepaalde vorm van agrarisch grondgebruik versus

meervoudige landschappen waarin een combinatie van grondgebruiksvormen (melkvee, akkerbouw, natuur, recreatie) voorkomt.

Op basis van deze indeling is gekozen voor twee verschillende landschappen onder grotere stedelijke druk en één landschap onder lage stedelijke druk. Het gaat om de volgende drie Nationale Landschappen:

1. Groene Hart, vanwege de stedelijke druk en nationale betekenis,
2. Groene Woud, vanwege het multifunctionele karakter, de stedelijke druk en onderzoeksgegevens,
3. Zuidwest-Zeeland, vanwege de multifunctionaliteit, akkerbouw (sterke teruggang) en de veel geringere stedelijke druk.

1.2 Het Groene Hart: veenweidegebied met fysieke beperkingen en een hoge ruimtedruk

1.2.1 Het landschap als fysiek systeem

Het Groene Hart wordt al sinds 1958 aangemerkt als waardevol open middengebied in de Randstad, en werd officieel begrensd in de derde Nota Ruimtelijke Ordening van 1977. In de Nota Ruimte is het Groene Hart met een sterk ingekrompen begrenzing opgenomen als Nationaal Landschap. In het Nationaal Landschap wonen 696.000 mensen; de bevolkingsdichtheid komt op 385 inwoners per vierkante kilometer (GIS-analyse op basis van het gemiddeld aantal inwoners per PC6-gebied met behulp van het AdressenCoördinatenbestand Nederland). Rondom het Groene Hart wonen echter ruim 4,5 miljoen mensen in steden die gebruik zouden kunnen maken van dit gebied.

Het gebied wordt gekenmerkt door open weidelandschappen, grotendeels ontstaan door veenontginningen. De veengronden werden in de middeleeuwen in cultuur gebracht, door haaks op de rivieren, veenstromen, weteringen en wegen, sloten te graven voor de ontwatering. Zo onstonden langgerekte kavels met aan de kop de boerderijen, een 'strokenverkavelingspatroon' dat nog steeds kenmerkend is voor de westelijke veenweidegebieden (Projectbureau Belvedere, 2005). Vanaf de veertiende eeuw werd een aantal polders afgegraven voor turfwinning, waardoor veenplassen ontstonden, die deels weer werden drooggelegd. Zo ontstonden droogmakerijen als de Haarlemmermeer en de Zoetermeerse Meerpolder. De Reeuwijkse Plassen, Nieuwkoopse Plassen, Kagerplassen, Vinkeveense en Loosdrechtse Plassen zijn behouden als veenplassen. Een groot deel van het Groene Hart bestaat echter nog uit veengebied, zoals de Alblasserwaard, de Krimpenerwaard, de Lopikerwaard, de Venen en het Land van Wijk en Wouden. Het veengebied wordt doorsneden door rivieren als de Utrechtse Vecht, de Oude Rijn, de Hollandse IJssel, de Lek en de Waal. Langs deze rivieren bevinden zich kleiafzettingen, met vanouds de stedelijke nederzettingen. Het veengebied zelf is nog grotendeels in gebruik voor de landbouw.

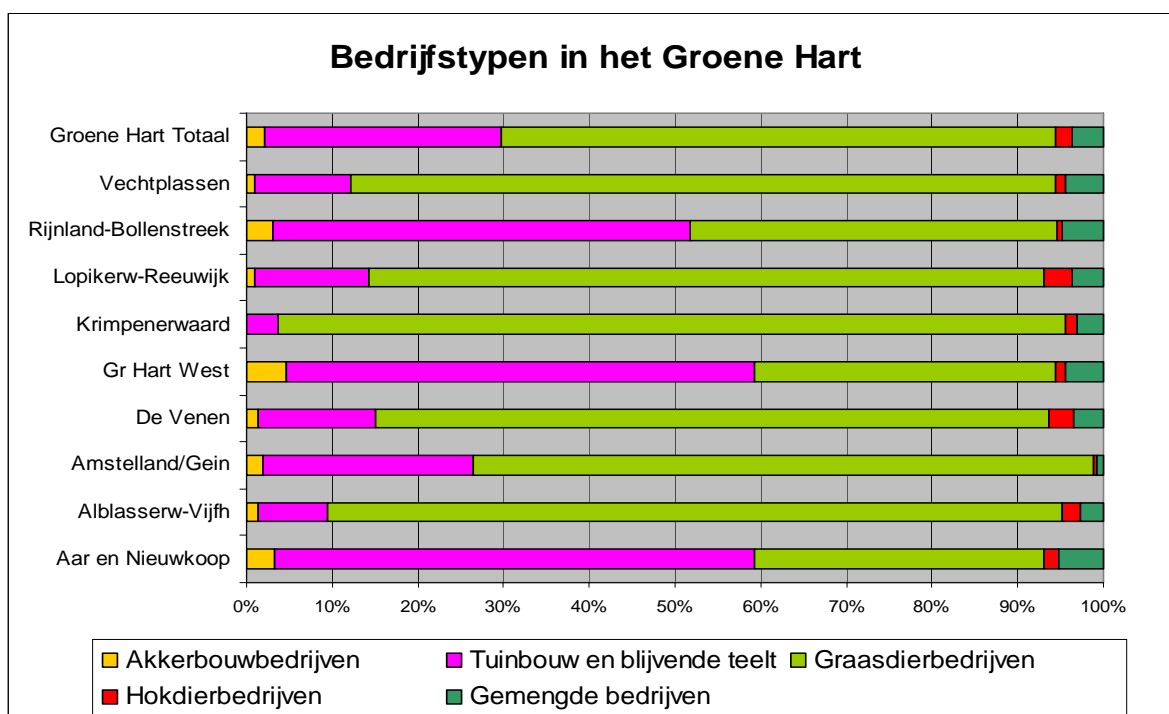
Met uitzondering van de rivierdijken bevindt het Groene Hart zich onder zeeniveau. Het westelijk deel van het Groene Hart ligt nog iets lager dan het oostelijk deel. Door ontwatering ten behoeve van de landbouw en oxidatie daalt de bodem in de veengebieden, zodat het maaiveld steeds dichterbij het grondwater komt te liggen. Hierdoor zijn de meeste gronden alleen geschikt voor de grondgebonden veehouderij (extensieve veehouderij is theoretisch nog mogelijk tot een grondwaterpeil van 35 cm beneden maaiveld). Graszoden beschermen de bodem tegen overmatige daling. Tuinbouw en maisteelt bevorderen de bodemdaling,

evenals stedelijk bodemgebruik. Het ‘scheuren’ van grasland, maasteelt en tuinbouw zijn toegenomen in het Groene Hart.

Om de bodemdaling te verminderen, wordt het grondwaterpeil in veel veengebieden van het Groene Hart langzaam verhoogd. Dit levert echter problemen op voor de gangbare landbouw. De draagkracht van de bodem wordt verminderd waardoor het maaien en andere machinale bewerkingen moeilijker worden. Daarnaast wordt de grasproductie sterker afhankelijk van weersomstandigheden, zoals een te natte bodem bij veel regen in het voorjaar of indroging van het veen tijdens een droge zomer. ‘De kwetsbaarheid voor onregelmatige weersinvloeden is in veenweidegebieden relatief groot, en dit verslechtert vermoedelijk verder onder invloed van schaalvergroting, klimaatsverandering en eventueel ook peilverhoging.’ (Van der Ploeg et al., 2001). Een diepe veenbodem heeft bovendien het nadeel dat bedrijfsgebouwen gefundeerd moeten worden met behulp van heipalen, wat kostenverhogend werkt. Ook het langgerekte verkavelingspatroon vormt een beperking voor de landbouw, met name voor moderniserende boeren (Van der Ploeg en Roep, 1990).

1.2.2 Agrarische structuur en bedrijfseconomie

In deze paragraaf wordt de agrarische structuur van het Groene Hart nader geanalyseerd door het Nationaal Landschap op te delen in een aantal deelgebieden; de begrenzing van de deelgebieden is aangegeven in Bijlage 3 van dit rapport. Eerst wordt gekeken naar alle deelgebieden, later wordt ingezoomd op het Land van Wijk en Wouden.

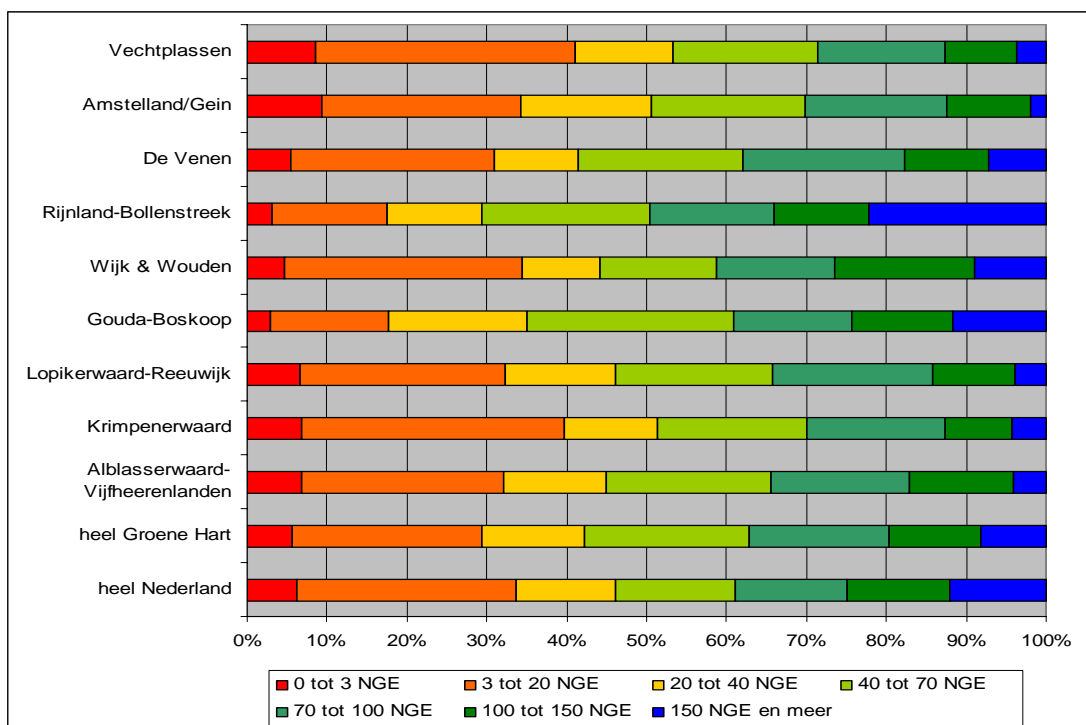

Figuur 1.2 - Bedrijfstypen in de verschillende deelgebieden van het Groene Hart
Bron: CBS Landbouwteiling, 2003, op basis van gemeentegrenzen – indeling zie Bijlage 2

Figuur 1.2 laat zien dat de graasdierhouderij de belangrijkste bedrijfsvorm is in de meeste deelgebieden, met uitzondering van Rijnland-Bollenstreek en Groene Hart West. Deze laatste gebieden kennen veel tuinbouw; in het eerste geval vooral bloembollen en in het tweede geval vooral boom- en potplantenteelt. De graasdierhouderij bestaat voornamelijk uit melkveehouders. In de deelgebieden Alblasserwaard-Vijfheerenlanden en de Krimpenerwaard bestaat 70% van de landbouwbedrijven uit melkveehouders, in de

Lopikerwaard, De Venen en het Amstelland 60-65% en in de Vechtplassen 57% (bron: LEI STARS-analyse).

Figuur 1.3 toont de verdeling over verschillende klassen van bedrijfsomvang. De regio's Rijnland-Bollenstreek en Gouda-Boskoop herbergen de minste kleine bedrijven en de meeste bedrijven in de klasse van 150 Nge en meer; dit zijn grotendeels tuinbouwbedrijven: glastuinders, bloembollentelers en boomkwekerijen. In de regio's Vechtplassen en Amstelland/Gein is bijna 10% van de bedrijven kleiner dan 3 Nge, gewoonlijk de ondergrens voor deelname aan de Landbouwtelling (dit betreft waarschijnlijk rustende agrariërs die om een of andere reden toch nog de Landbouwtelling invullen. Bij het CBS is navraag gedaan naar het totaal aantal rustende agrariërs dat toch nog de Landbouwtelling invult. Dit geeft de vervuiling van de Landbouwtelling aan en een indicatie van het aantal uittrekkende agrariërs), en evenals in de Krimpenerwaard een relatief hoog percentage bedrijven kleiner dan 20 Nge. Dit zijn dus de gebieden waar veel afbouwers en hobbyboeren zitten. Het eerste blijkt ook uit het aandeel potentiële stoppers in deze gebieden: die is met respectievelijk 42, 43 en 48% in deze deelgebieden flink hoger dan het gemiddelde van 39% voor het Groene Hart (bron: LEI-analyse potentiële stoppers). De veenweidegebieden in het Groene Hart kennen duidelijk minder grote bedrijven en meer middenbedrijven van 40-100 Nge dan de rest van Nederland.

Figuur 1.3 - Verdeling van het aantal landbouwbedrijven naar economische bedrijfsomvang, deelgebieden Groene Hart en heel Nederland

Bron: Alterra GIAB (2003)

Omdat de graasdierhouderij de dominante bedrijfsvorm is voor de instandhouding van de openheid en het veenweidekarakter van het Groene Hart, toont Tabel 1.1 enkele kengetallen over melkveebedrijven en graasdierbedrijven in het algemeen. Het verschil hiertussen betreft rundvleesveebedrijven, paarden-, schapen- en geitenhouderijen, en graslandbedrijven (zonder dieren), tezamen overige graasdierbedrijven genoemd. Deze bedrijven zijn veel kleiner van omvang dan melkveebedrijven; het zijn vaak nevenberoepsbedrijven, omdat de bedrijfsvoering veel eenvoudiger is te combineren met andere activiteiten. Afbouwende

melkveehouders verkopen soms hun melkvee en stappen over op andere graasdieren. Deze sector herbergt dus zowel afbouwers als part time- boeren. Het aantal overige graasdierbedrijven is de laatste decennia als een van de weinige landbouwsectoren toegenomen. De Tabel laat zien dat momenteel 17% van de landbouwbedrijven in het Groene Hart overige graasdierbedrijven zijn, en in geheel Nederland zelfs 23% (verschil tussen de kolom Melkveebedrijven en Graasdierbedrijven). In deelgebieden als de Vechtplassen en de Krimpenerwaard is het aandeel respectievelijk 25 en 23%. Hier zijn dus veel extensieve vleesveebedrijven.

Een tweede conclusie uit deze tabel is dat de (melkvee-)bedrijven in het Groene Hart kleiner zijn in zowel economische bedrijfsomvang als gemiddeld cultuurareaal. Dit verschil lijkt veroorzaakt te worden door de fysieke beperkingen vanwege veenbodem en kavelstructuur en de beperkte uitbreidingsruimte vanwege verstedelijkingsdruk.

Tabel 1.1 – Enkele kengetallen voor de graasdierhouderij in het Groene Hart, per deelgebied en heel Nederland

Kengetallen/ Deelgebied	Melkveebedrijven*			Graasdierbedrijven**		
	% van totaal aantal bedrijven	Gem Nge/ bedr	Gem Ha/ bedr	% van totaal aantal bedrijven	Gem Nge/ bedr	Gem Ha/ bedr
Vechtplassen	57%	80	33	82%	50	23
Amstelland/Gein	61%	80	33	72%	52	24
De Venen	65%	84	34	80%	62	25
Rijnland-Bollenstreek	21%	86	36	35%	62	26
Groene Hart West	4%	71	30	24%	50	21
Lopikerwaard-Reeuwijk	63%	83	34	79%	58	25
Krimpenerwaard	69%	83	34	92%	54	25
Alblasserwaard-Vijfheerenlanden	70%	86	35	86%	61	27
Groene Hart totaal	48%	84	35	65%	58	25
Nederland totaal	27%	97	38	50%	62	26

*) Bron: LEI STARS-analyse, o.b.v. Bedrijven Informatie Netwerk (excl. bedrijven < 14 nge)

***) Bron: CBS-Landbouwtelling (2003), op basis van gemeenten Bijlage 2. De categorie 'graasdierbedrijven' bevat melkveebedrijven, rundvleesveebedrijven, schapen- en geitenhouderijen e.d. en graslandbedrijven

Verschillende studies hebben al geconstateerd dat de bedrijfsresultaten van de melkveehouderijbedrijven in het Groene Hart aanzienlijk lager zijn dan in andere delen van Nederland. De melkproductie per ha is in het westelijk weidegebied 13% lager dan elders in Nederland, en zelfs 16% in vetgehalte. Dit is een indicatie voor de lagere voerproductie en voerbenutting per ha (Van der Ploeg et al., 2001). Het gezinsinkomen uit bedrijf is bij de huidige veenweidecondities zo al gemiddeld €100-200 per ha lager dan elders. Een recente CLM-studie komt tot een inkomstenderving van €260 per ha vergeleken met Friese veenweidegebieden, en zelfs €300-500 minder dan melkveehouders in de Flevopolders (Verschuur en Van Well, 2005). Beide studies gaan in op de gevolgen van noodzakelijke verhogingen van het grondwater-peil; dan komt men tot een extra inkomstenderving van gemiddeld nog eens €250 per ha (zie Tabel 1.2).

Tabel 1.2 – Vergelijking van bedrijfsresultaten van melkveehouders op veengrond in het Groene Hart met melkveehouders elders

Bron	Indicator	Vershil Groene Hart – elders
Van der Ploeg et al., 2001 (modelberekeningen)	Gezinsinkomen uit bedrijf per ha	- €100-200/ha (melkveehouderij op veengrond in Westelijk Weidegebied vgl met melkveehouderij elders) - €275/ha (extra daling bij peilverhoging van 60 naar 35 cm onder maaiveld)
Verschuur en Van Well, 2004 (modelberekeningen)	Netto bedrijfsresultaat per ha	- €260/ha (toekomstgericht melkveebedrijf op veen bij actuele ontwaterings- en verkavelings-situatie Hollandse veenweide met grondwaterpeil 60 cm onder maaiveld t.o.v. Friese veenweiden 90 cm onder maaiveld) - €222/ha (extra daling bij peilverhoging van 60 naar 40 cm onder maaiveld)

Tabel 1.3 – Bedrijfseconomie van melkveehouders per deelgebied van het Groene Hart (bron: LEI STARS-analyse o.b.v. Bedrijven Informatie Netwerk)

Deelgebied	Gem. NGE	Gem. opp. cult-grond in ha.	Solvabiliteit (eigen/vreemd vermogen)	Gezinsinkomen uit bedrijf in €	Gezinsinkomen totaal in € (incl. nevenact.)	Cash flow in €	Opr./kosten
Vechtplassen	80	33	74%	32.880	42.540	72.677	74%
Amstelland/Gein	80	33	73%	32.335	40.640	57.424	75%
De Venen	84	34	74%	33.925	45.113	76.484	74%
Rijnland-Bollenstreek	86	36	74%	36.391	46.221	78.511	75%
Groene Hart West (incl. Wijk en Wouden)	71	30	68%	20.530	32.451	78.835	71%
Lopikerwaard-Reeuwijk	83	34	74%	32.437	44.043	66.840	74%
Krimpenerwaard	83	34	73%	32.711	42.023	69.600	75%
Alblasserwaard-Vijfheerenlanden	86	35	73%	35.546	46.048	75.183	75%
<i>Groene Hart gemiddelde</i>	<i>84</i>	<i>35</i>	<i>73%</i>	<i>33.807</i>	<i>44.347</i>	<i>72.770</i>	<i>74%</i>
<i>Nederlands gemiddelde</i>	<i>96</i>	<i>40</i>	<i>68%</i>	<i>40.039</i>	<i>50.879</i>	<i>76.452</i>	<i>78%</i>

Om meer inzicht te krijgen in de continuïteitsperspectieven van melkveebedrijven in het Groene Hart, toont Tabel 1.3 verschillende economische parameters. Hieruit blijkt dat met uitzondering van het Groene Hart West alle deelgebieden een redelijk vergelijkbare situatie kennen: het gezinsinkomen uit bedrijf haalt maar ternauwernood de door banken aangehouden norm voor een voldoende ondernemersinkomen van €34.000 (Soldaat en De Bruin, 2004) en ligt ruim onder het Nederlands gemiddelde van €40.000 voor melkveehouders, maar door inkomen te genereren uit nevenactiviteiten (niet-agrarische neventakken of nevenberoepen elders) weet men nog wel boven deze norm te komen. Het eigen vermogen van melkveehouders in het Groene Hart is door de hoge grondwaarde goed op peil, maar de hogere solvabiliteit kan ook betekenen dat men weinig investeert (mogelijk vanwege weinig toekomstperspectief). De opbrengsten uit melkverkoop dekken in alle

gevallen slechts driekwart van de productiekosten; hieruit blijkt het kostennadeel van veenweidegebieden, aangezien dit in Nederland als geheel hoger ligt. Eén deelgebied kent duidelijk slechtere bedrijfseconomische kengetallen: het Groene Hart West. Dit gebied bestaat enerzijds uit de gemeenten Boskoop, Waddinxveen, Zevenhuizen-Moerkapelle en het zuidelijk deel van Rijnwoude, waar vooral veel akkerbouwers en tuinbouwers (boomteelt en potplanten) voorkomen, en anderzijds uit het 'Land van Wijk en Wouden' (vooral bestaande uit de gemeenten Rijnwoude, Zoeterwoude, Zoetermeer en een stuk van Leidschendam). In dit laatste gebied zijn de melkveehouders geconcentreerd. Het is een gaaf stukje weidelandschap temidden van uitdijende steden. De verstedelijkingsdruk is er hoog; er zijn al diverse pogingen geweest om inbreuk op dit landschap te maken (bedrijfsterreinen bij Zoeterwoude-Rijndijk, HSL, Oude Rijnzone). Bovendien blijkt de bedrijfseconomische situatie van de boeren hier slecht. Een krantenartikel over verschillende opvattingen over behoud van de open ruimte in dit gebied (zie kader) was aanleiding om de situatie in dit gebied onder de loupe te nemen. Verschillende partijen willen dit gebied open houden, maar zijn de boeren sterk genoeg om het gebied als productielandschap te blijven beheren? Wat zijn drijvende krachten achter de slechte vooruitzichten in dit gebied? Speelt naast de algehele economische verwachtingen de verstedelijkingsdruk ook een rol?

Wijk en Wouden boos op Milieufederatie

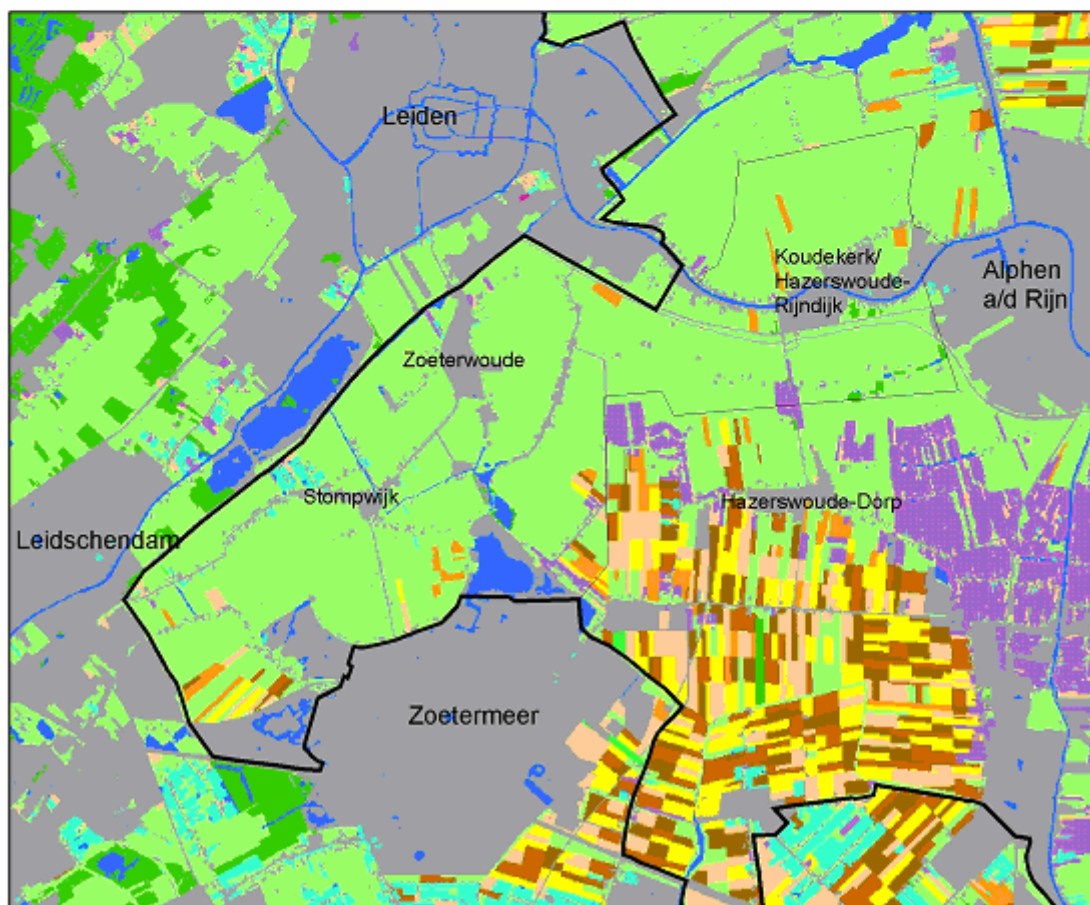
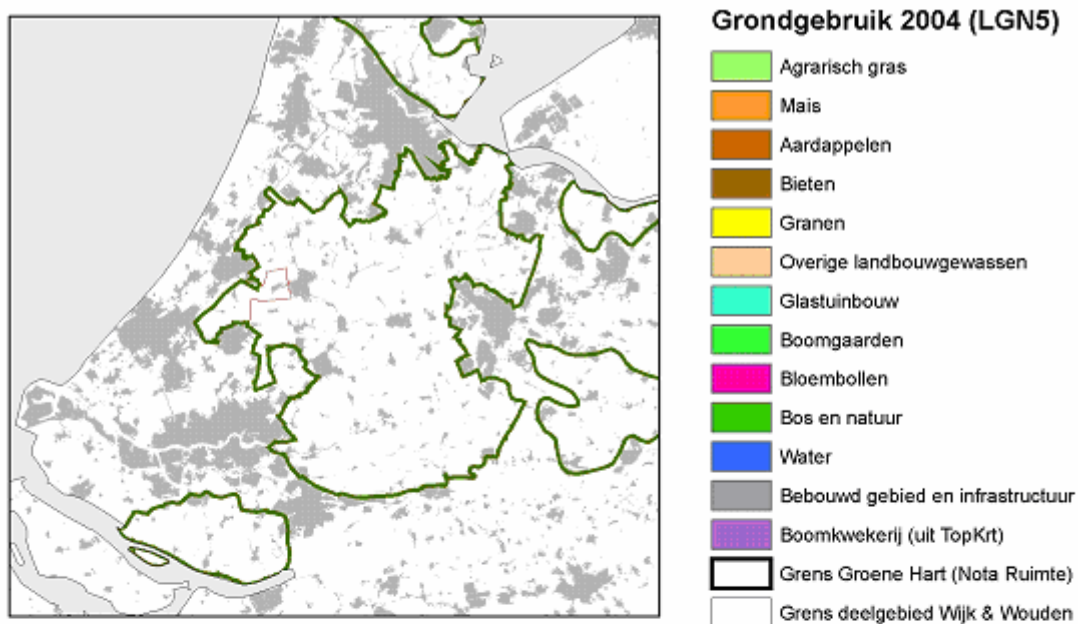
Bron: Leidsch Dagblad 29 augustus 2005

Conservatisme vormt een bedreiging voor het Groene Hart, meent de Zuid-Hollandse Milieufederatie. Ze pleit voor verdere inrichting van het gebied, ter voorkoming van grootschalige woningbouw. 'In Wijk en Wouden moeten veel meer recreatiemogelijkheden komen', zegt Tijs Breuer over het groene landschap tussen Leiden, Zoetermeer en Alphen aan den Rijn. 'Als je niets doet wordt er elke tien jaar een nieuwe polder volgebouwd.' De stichting Grote Polder Groene Hart is 'ernstig verontrust' over de inrichtingsplannen, die volgende maand worden gepresenteerd.

De gangbare gedachte dat de aanwezigheid van boeren een garantie is voor een 'groen landschap' is niet meer van deze tijd, zegt de Milieufederatie. 'Stel dat de landbouw het loodje legt, dan moet je met alternatieven komen', zegt Breuer. De kans op een grote uitstroom van boeren is groot, want de meeste agrariërs houden het hoofd maar nauwelijks boven water.

Stilstand leidt uiteindelijk tot verval, is de overtuiging van Breuer. Of tot ongewenste ontwikkelingen: 'Je ziet kassenbouw op plekken waar je dat liever niet ziet, omdat boeren nieuwe manieren verzinnen om geld te verdienen.'

De stichting Groene Hart Grote Polder is 'ernstig verontrust' over de inhoud van het Groene Hart Pact. In een brief aan de Zuid-Hollandse gedeputeerde Dwarshuis en de Stuurgroep Groen hart schrijft de Zoeterwoudse stichting dat ze de plannen veel te ver vindt gaan. Behoud van de huidige situatie verdient de voorkeur, meent de stichting. Ze denkt juist wel dat boeren in staat zijn om het Groene Hart groen te houden. Op Dwarshuis wordt een dringend beroep gedaan om geen ingrijpende veranderingen in Wijk en Wouden toe te staan. In de aanwijzing en inrichting van nieuwe recreatiegebieden ziet de stichting niets. De provincie laat weten dat ze de plannen van de maatschappelijke organisaties afwacht, alvorens een reactie daarop te geven.

Figuur 1.4 - Ligging en grondgebruik van het Land van Wijk en Wouden binnen het Nationaal Landschap het Groene Hart

Figuur 1.5 - Grasland en boomteelt in het Groene Hart West

1.2.3 Wijk en Wouden: is er toekomst voor de melkveehouderij?

Volgens het onderzoeksrapport 'Vooruitboeren' dat de LTO en de Agrarische natuurvereniging Wijk en Wouden hebben laten opstellen (Soldaat en De Bruin, 2004) geeft de bedrijfseconomische situatie in het Land van Wijk en Wouden aanleiding om dringend te zoeken naar alternatieven voor de gangbare melkveehouderij, waarbij agrariërs 'de belangrijkste scheppers en (mede-)beheerders van het gebied' kunnen blijven.

Het bedrijfsinkomen van melkveehouders ligt volgens deze studie overigens hoger dan Tabel 1.3 voor Groene Hart West aangeeft: gemiddeld €35.600 per bedrijf per jaar (volgens een rekenmodel). De studie heeft op basis van interviews en enquêtes onder melkveehouders verschillende typen bedrijven onderscheiden:

Tabel 1.4 - Bedrijfsinkomens van verschillende typen melkveebedrijven in Wijk en Wouden
Bron: Soldaat en De Bruin (2004), o.b.v. GRAS-model van Jan Buijs Agro-Advies

	Grootschalige gespecialiseerde melkvee- bedrijven	Klein- schalige gespeciali- seerde melkvee- bedrijven	Groot- schalige zelfkazers	Klein- schalige zelfkazers	Verbre- ders, niet- agraris	Verbre- ders, agraris neventak	Totaal
% bedrijven 2004	30%	34%	10%	8%	5%	13%	100%
Opp. in ha/bedrijf	53	27	45	28	27	29	37
Gem. bedrijfs- inkomen 2004	€49.540	€19.737	€47.940	€26.973	€41.181	€38.738	€35.600
Gem. bedrijfs- inkomen 2010 (trend; derogatie)	€47.499	€4.712	€42.432	€27.600	€35.419	€30.822	€33.400
Gem. bedrijfs- inkomen 2010 (aanvoernorm 170kg N/ha)	€39.322	€258	€34.965	€24.769	€29.599	€25.897	€27.830

Tabel 1.4 geeft aan dat de kleinschalige gespecialiseerde melkveehouders (met een kleiner dan gemiddeld melkquotum van 443.000 kg, zonder neventakken), de grootste groep boeren, er het slechtste voorstaan, en nu gemiddeld al onder de officiële armoedegrens van €20.000 per jaar zitten. Typerend voor het Land van Wijk en Wouden is de relatief grote betekenis van het zelfzuivelen: 18% van de melkveebedrijven verwerkt zijn melk zelf tot kaas en boter. De boerenkaas uit Zoeterwoude staat bekend als een belangrijk streekproduct. Daarnaast doet nog 18% van de bedrijven aan andere vormen van verbreding (exclusief agrarisch

natuurbeheer; 50% van de bedrijven doet hieraan mee, maar de bijdrage hiervan aan het bedrijfsinkomen is gemiddeld maar 8%; al met al komt wel 22% van het gebiedsinkomen uit verbreding incl. zelfkazen en natuurbeheer). De zelfkazers en verbreders presteren momenteel beter dan de kleinschalige gespecialiseerde melkveebedrijven, maar de kleinschalige bedrijven staan er het slechtst voor, en gaan er ook in de toekomst het meest op achteruit. Gecorrigeerd voor inflatie neemt het gemiddelde bedrijfsinkomen tot 2010 af met 16%. Dit geldt in versterkte mate als de Europese stikstofnorm van 170 kg/ha onverkort wordt ingevoerd.

Ook de Rabobank Rijnstreek heeft de situatie van hun klantenbestand in Wijk en Wouden onderzocht (melkveehouders en boomkwekers). Zij komen op een aandeel van 40-50% wijkers, waaronder men boeren rekent die geen investeringen meer doen; 30-40% zijn blijvers, die alleen vervangingsinvesteringen doen, en slechts 20% rekent men tot de groeiers. Hoewel dit aantoont dat er naar alle waarschijnlijkheid een grote sanering van het aantal bedrijven zal plaatsvinden, wordt zowel in bovenstaande berekening als in het onderzoek van de Rabobank vooral gekeken naar primaire agrarische inkomsten; een deel van de 'wijkers' concentreert zich op andere activiteiten. In de Landbouwtelling is ook gevraagd naar de aanwezigheid van opvolgers. Voor Wijk en Wouden (het weidegebied) is 37% van de boeren ouder dan 50 jaar en heeft aangegeven geen opvolger te hebben. Dit is lager dan het percentage stoppers in het gehele Groene Hart.

Lokaal overschot landbouwgrond

De 'stoppende' melkveehouders in Wijk en Wouden bezitten gemiddeld 35 ha cultuurgrond (LEI-analyse Landbouwtelling 2004). Als we veronderstellen dat 37% van de melkveehouders over 15 jaar is gestopt, komt hiermee 1800 ha 'vrij' (1813 ha op basis van het aantal melkveehouders (140) uit 'Vooruitboeren'. De kwestie van het beheer van 'vrijkomende' agrarische gronden wordt ook besproken in Oostindië en Van Broekhuizen (2004). In De Wolden (Drenthe) zou elke boer 10 ha of 30% moeten groeien om deze grond in agrarisch gebruik te houden.)

De vraag is nu: kan dit geabsorbeerd worden door de overblijvende melkveehouders? Allereerst liggen er verstedelijkingsplannen die zo'n 200-400 ha landbouwgrond beslaan (langs de Oude Rijnzone, het laatste cijfer inclusief de Gnephoek), waarmee er 1400-1600 ha overblijft voor de 'groeiers' onder de melkveehouders. De 140 melkveehouders in Wijk en Wouden bestaan volgens bovenstaande Rabobankcijfers voor slechts 20% uit 'groeiers' (inclusief boomkwekers), maar volgens 'Vooruitboeren' (alleen melkveehouders) is 30 plus 10% grootschalig en dus potentieel 'groeier'. Als deze 30-60 melkveehouders met groeipotentieel (20 respectievelijk 40% van 140) de 1400-1600 ha zouden moeten absorberen, moet elke boer zijn areaal uitbreiden met 25-60 ha, ofwel een ruime verdubbeling van hun areaal. Het is de vraag of de boeren dit in 15 jaar weten te bereiken (de afgelopen 15 jaar hebben gespecialiseerde melkveehouders een gemiddelde uitbreiding met 15-20 ha gerealiseerd (Landbouwtellingen, volgens CBS StatLine)). Een groot grondaanbod kan een daling van de grondprijs betekenen, waardoor boeren makkelijker kunnen uitbreiden, maar de grondprijs wordt hier sterk beïnvloed door stedelijke ruimtedruk. Er vanuit gaande dat een verdubbeling van het areaal van groeiende melkveehouders niet mogelijk is, zal een lokaal overschot aan landbouwgrond ontstaan. Op regionale schaal zal echter ongetwijfeld geen sprake zijn van een overschot, gezien de grote behoefte aan grond van boeren die in de regio zijn uitgekocht voor bijvoorbeeld verstedelijking.

De studie Vooruitboeren bevat ook een viertal toekomstscenario's om de melkveehouderij als basis voor het landschap te behouden. Een inschatting van effecten en draagvlak van deze scenario's heeft geleid tot een keuze voor het scenario van regio-marketing, waarbij de

melkveehouders zich organiseren in een gebiedscoöperatie en een breed pakket aan duurzame producten (biologisch, streekproduct, boerderijproduct) en groene diensten (recreatie, zorg, educatie) onder een gezamenlijk keurmerk gaan aanbieden. Dit plan sluit goed aan bij andere initiatieven tot branding in Nationale Landschappen, hoewel het geen nieuw idee is. Sinds begin jaren '90 hebben verschillende groepen in het Groene Hart zich georganiseerd tot een Coöperatie van Veenweidekaasproducenten (CoVeP), maar deze werd in 1998 opgeheven vanwege problemen met de afzet (gevestigde belangen, weinig ondersteuning winkeliers). Later werd het Groene Hart Keurmerk opgericht (Roep, 2000). Roep concludeerde: 'Allerlei initiatieven rond streekeigen productie in den lande verkeren nog steeds in een kwetsbare fase van gestage uitbouw langs een ongewis vernieuwingstraject.'

1.2.4 Economische en politieke factoren

Vóór 1984 was het nationale en EU-beleid vooral gericht op productieverhoging, om de voedselvoorziening en de primaire sector als basis van de economie veilig te stellen. Dit leidde tot een enorme overproductie: de bekende melkplas en boterberg. Hieraan werd een einde gemaakt door op Europees niveau een systeem van melkquota (en een superheffing bij overproductie) en quota voor andere agrarische producten in te voeren. Deze quota werden verhandelbaar, en omdat de fysieke omstandigheden voor melkveehouderij in Nederland relatief gunstig zijn en er een hoge ruimedruk heerst en dus hoge grondprijzen, is de vraag naar quota relatief hoog en werd de quotumprijs opgedreven. Een belangrijke belemmering voor boeren ligt dus in de hoge grondprijs en de hoge quotumprijs. In de enquête die voor het Vooruitboeren-project werd gehouden onder melkveehouders in Wijk en Wouden werd de omvang van het melkquotum als grootste knelpunt ervaren (36% van alle boeren en 45% van de kleine bedrijven vonden het melkquotum onvoldoende; de hoeveelheid land werd door 12% respectievelijk 18% onvoldoende gevonden (Soldaat en De Bruijn, 2004) – dit komt later aan de orde).

Het inkomen van agrariërs, en zeker ook van melkveehouders in het Groene Hart, staat al jaren onder druk. In Wijk en Wouden ervaart meer dan de helft van de melkveehouders het bedrijfsinkomen als onvoldoende. Boeren ontvangen momenteel €0,29 per liter melk; die prijs is reeds tientallen jaren op hetzelfde niveau gebleven, en zelfs lichtelijk gedaald, terwijl de productiekosten sterk zijn gestegen (LEI Land- en tuinbouwcijfers, 2005). Hieraan liggen economische en politieke factoren ten grondslag. Ten eerste wordt gestreefd naar een aansluiting op de wereldmarktprijs, die lager ligt. Zonder melkquotering was de melkprijs nog veel sterker gedaald. Sinds de Europese Gemeenschap is gevormd bepalen de productiekosten in Europese landen met goedkopere arbeid en andere kosten de richtprijs. Dit kan versterkt worden door de uitbreiding van de Europese Unie met onder andere Polen. Melk uit Polen kan momenteel ingevoerd worden tegen €0,12 per liter (inclusief transportkosten), maar de kwaliteit en stabiliteit van aanlevering is momenteel nog niet goed genoeg (volgens Niek van der Hulst, een melkveehouder die Polen heeft bezocht). Voor slechts enkele landbouwproducten zijn de prijzen gestegen; bijvoorbeeld sierteeltproducten (bomen en potplanten), een sector die zonder planologisch ingrijpen in Wijk en Wouden dan ook de melkveehouderij zou overvleugelen. In het kader van de liberalisering van het Europese landbouwbeleid worden productgebonden toeslagen omgezet in bedrijfstoelagen, zodat een geleidelijke overgang gemaakt kan worden van een gesubsidieerde productie van voedsel naar een gesubsidieerd onderhoud van het landschap. Dit betekent dat boeren die vooral van primaire productie afhankelijk zijn het moeilijker krijgen. Bovendien gaat de overgang gepaard met veel onzekerheid ten aanzien van de toekomstmogelijkheden (onder andere voor de hoogte en voorwaarden van bedrijfstoelagen, melkpremie en uiteindelijke afschaffing van de melkquota, alsmede over de regeling voor natuurlijke handicapgebieden – zie later), hetgeen een rem zet op de investeringsbereidheid.

Een andere factor die achter de reële inkomensdaling zit is de beperkte marktmacht van boeren. Bij agrarische productie gaat het van nature om een groot aantal kleine aanbieders die verdeeld zijn, tegenover een steeds kleiner aantal grote afnemers, in dit geval vooral melkfabrieken en supermarkten. Momenteel wordt meer dan 80% van de Nederlandse melk verwerkt door Campina en Friesland Foods (Silvis en De Bont, 2005). Dit zijn in principe coöperaties in handen van de agrarische leveranciers, die hierbij baat hebben door afzet- en melkprijsgaranties. Door verschillende fusies hebben deze coöperatieve bedrijven zich ontwikkeld tot megabedrijven waarin de individuele boeren steeds minder voor het zeggen hebben, en de eveneens gefuseerde en daarmee groter wordende afnemers als supermarktketens steeds meer.

Naast marktontwikkelingen en veranderingen in het EU-landbouwbeleid wordt het rendement van de melkveehouderij gedrukt door milieu-eisen. In Tabel 1.3 blijkt al dat de EU-bemestingsnorm van 170 kg stikstof/ha de kleine melkveebedrijven in problemen gaat brengen.

1.2.5 Sociaal-culturele factoren

Op grond van de economische vooruitzichten en het fysieke nadeel van veenweidegebieden zijn de perspectieven voor de melkveehouderij in het Groene Hart ongunstig. Er wordt echter van verschillende kanten op gewezen dat ook sociale factoren bepalen of boeren hun bedrijf in deze gebieden voortzetten.

‘Alles bijeengenomen, lijkt het waarschijnlijk dat de beperkingen van een veenweidegebied het ontstaan stimuleerden van patronen met lagere productieniveaus (dan in mainstream melkveehouderij) en een mentaliteit die (relatief gezien) eerder in het teken staat van overleven dan van ontplooiën.’ (Van der Ploeg et al., 2001). In een onderzoek onder melkveehouders in het Zuid-Hollandse veenweidegebied uit 1990 brachten vooral de optimale of moderniserende boeren naar voren dat ‘migratie naar de Flevopolder en/of bedrijfsverplaatsing’ de enige oplossing was, vanwege de beperkte draagkracht van de grond in de veenweidegebieden (Van der Ploeg en Roep, 1990). Het is aannemelijk dat sindsdien vooral de boeren die verweving van functies (koeien fokken en melken, verbreding) in plaats van specialisatie nastreven in het Groene Hart zijn overgebleven, terwijl de echte schaalvergroeters naar elders vertrokken zijn.

Dit laatste geldt zeker voor het Groene Hart, waar veel aan kaasmakerij en agrarisch natuurbeheer wordt gedaan; ook landschapsbeheer kan hier een vruchtbaar draagvlak vinden. In feite veroorzaakt het fysieke nadeel van veenweidegebieden dat men op zoek gaat naar aanpassingen en alternatieven. Het zuinig boeren hoeft geen afbouw-mentaliteit te betekenen, maar is vaak een expliciet gekozen alternatief voor schaalvergroting, gericht op economische en ecologische duurzaamheid (Van der Ploeg, 2002a). Ook verbreding in de vorm van agrarisch natuurbeheer (veel voorkomend in het Groene Hart) is deel van een expliciet andere bedrijfsstrategie: ‘Boeren die voor verbreding voelen, hebben een voorzichtige bedrijfsstrategie en voelen mede daarom weinig voor grote investeringen. Een sterke groei van de bedrijfsomvang heeft niet hun eerst prioriteit, het laag houden van de schulden is wel belangrijk’ (Van den Ham en Van der Schans, 1999).

Het voortbestaan van landbouwbedrijven is tevens sterk afhankelijk van leeftijd en opvolging. In Wijk en Wouden en de meeste weidegebieden van het Groene Hart zijn iets minder opvolgers dan gemiddeld in Nederland (37-48% potentiële stoppers ten opzichte van 36% voor Nederland; hierbij zij aangetekend dat veel boeren niet weten of hun zoon/dochter hen wel gaat opvolgen, en zij dan vaak aangeven geen opvolger te hebben). In het algemeen

heeft deze situatie een demografische oorzaak: afname van het kindertal en daarmee ook van het aantal kandidaat-opvolgers. Ten tweede is het opleidingsniveau gestegen en daarmee ook de mogelijkheid voor zonen en dochters om alternatieve beroepen uit te oefenen. Dit geldt wellicht nog sterker in het Westen van het land dan voor andere gebieden, omdat hier meer opleidings- en werkmogelijkheden in de nabijheid beschikbaar zijn.

Hoewel opvolgers in andere beroepen vaak meer kunnen verdienen, kan het perspectief van overname van een grondgebonden agrarisch bedrijf tegen een relatief lage voortzettingswaarde vanuit vermogensoogpunt aantrekkelijk zijn. Daarbij leeft men soms van een nevenberoep, en houdt men het agrarisch bedrijf als levensvervulling en appeltje voor de dorst. 'De manier van leven wordt onder andere bepaald door de vrijheid eigen baas te zijn en het werken in de buitenlucht, maar ook door de locatie van de (bedrijfs)woning in veelal rustige gebieden, ver verwijderd van de hectiek van de stad.' (Segeren et al., 2005). En in het geval van het Groene Hart in de nabijheid van stedelijke voorzieningen en alternatieve werkmogelijkheden.

1.2.6 Ruimtelijk beleid, grondprijzen en grondeigendom

De stedelijke ruimtedruk is, ondanks jarenlang restrictief beleid, zeer groot in het Groene Hart. Dat geldt al helemaal voor de regio Wijk en Wouden, die ligt tussen Alphen aan de Rijn, Leiden en Zoetermeer. De hoge verstedelijkingsdruk leidt tot hoge grondprijzen. Tot 2000 heeft hier weinig verstedelijking plaatsgevonden (analyse Bodemstatistiek 1989-2000). De verstedelijkingsdruk zorgt echter toch voor hogere grondprijzen (zie Figuur 1.6). Zo zijn enkele gebieden in de Grote Polder bij Zoeterwoude opgekocht door projectontwikkelaars toen deze locatie als bedrijventerrein voor Leiden werd aangewezen (zie De Regt, 2004). Overigens was de locatie al in het Streekplan Zuid-Holland West van 1997 aangewezen, maar kocht de projectontwikkelingsmaatschappij de grond pas in 2002 op. Mogelijk was er vóór die tijd nog te veel planologische onduidelijkheid of waren er nog geen boeren die grond wilden afstaan, óf had de ontwikkelaar vóór die tijd wel al optie- of koopovereenkomsten met uitgestelde levering met de boeren afgesloten. Later is dit plan onder andere onder druk van de gemeente Zoeterwoude weer ingetrokken. De verstedelijkingsplannen zijn nu geconcentreerd in de Oude Rijnzone; ten noordwesten van Alphen aan de Rijn is de Gnephoek reeds enige tijd in discussie als nieuwe uitbreidingslocatie, waardoor daar volgens Figuur 1.4 extreem hoge grondprijzen betaald werden. Inmiddels heeft de gemeente Rijnwoude op andere uitbreidingslocaties het voorkeursrecht gevestigd (Wet voorkeursrecht gemeenten). Plaatselijk worden grondprijzen ook hoog gehouden doordat de Dienst Landelijk Gebied (DLG) actief grond aankoopt; meerdere boeren verklaarden dat de grondprijzen stabiliseren of dalen als landinrichtings- of natuurbeheersaankopen afgerond zijn. In Wijk en Wouden is bovendien een serie percelen opgekocht door Rijkswaterstaat ten behoeve van de HSL (Hogesnelheidslijn; ook al wordt deze vanaf Hazerswoude-Dorp ondergronds aangelegd, zijn de bovengrondse percelen door Rijkswaterstaat aangekocht) en veel gebied rondom is in handen van gemeenten ten behoeve van recreatieparken (Zoetermeer Zuidplas en Buytenpark, het Bentwoud in aanleg). Uit interviews kwam naar voren dat boeren en veehandelaren grond opkopen als beleggingsobject; ook in andere delen van Nederland zijn dergelijke grondboeren actief. Institutionele beleggers zoals Fortis, Fagoed, maar wellicht ook projectontwikkelaars, verwerven actief grond in de kleigebieden van het Groene Hart (hier toe behoort het gebied langs de Oude Rijn, de Zoetermeerse Meerpolder en vrijwel het gehele akkerbouwgebied in Figuur 1.6), omdat deze gebieden het meest geschikt zijn voor bebouwing en daarmee voor bestemmingsverandering in aanmerking komen (NB: Figuur 1.7 bevat geen volledige informatie over grondeigendom van beleggers en ontwikkelaars).

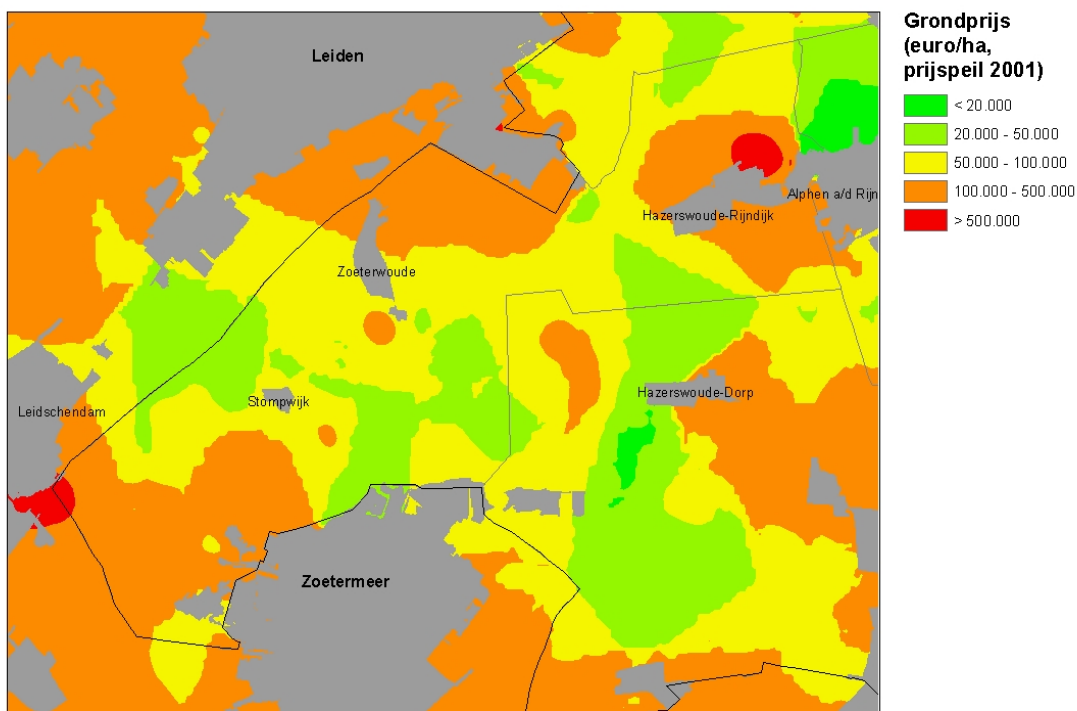
Daartoe sluiten zij diverse contracten met boeren:

- Juridische overdracht van de grond, waarna de boer het geheel terugpacht, bijvoorbeeld in erfpacht of een andere gebruiksvorm.
- Een optiecontract waarbij de boer alleen verkoopt aan de belegger indien er een bestemmingswijziging plaatsvindt, of indien aan een andere voorwaarde wordt voldaan (maar waar vaak wel een eerste betaling plaatsvindt).
- Een koopovereenkomst waarbij de boer na een bepaalde periode verkoopt aan de belegger, tenzij aan bepaalde voorwaarden niet voldaan wordt.

Er zijn geen complete gegevens van dit soort transacties bij bijvoorbeeld het Kadaster. Alleen indien men vrijstelling wil krijgen van aanbiedingsplicht aan gemeenten inzake het gemeentelijk voorkeursrecht (Wvg), dienen deze contracten ingeschreven te zijn in het Kadaster, en sinds 2001 binnen zes maanden geëffectueerd te worden (De Wolff en Groetelaers, 2004).

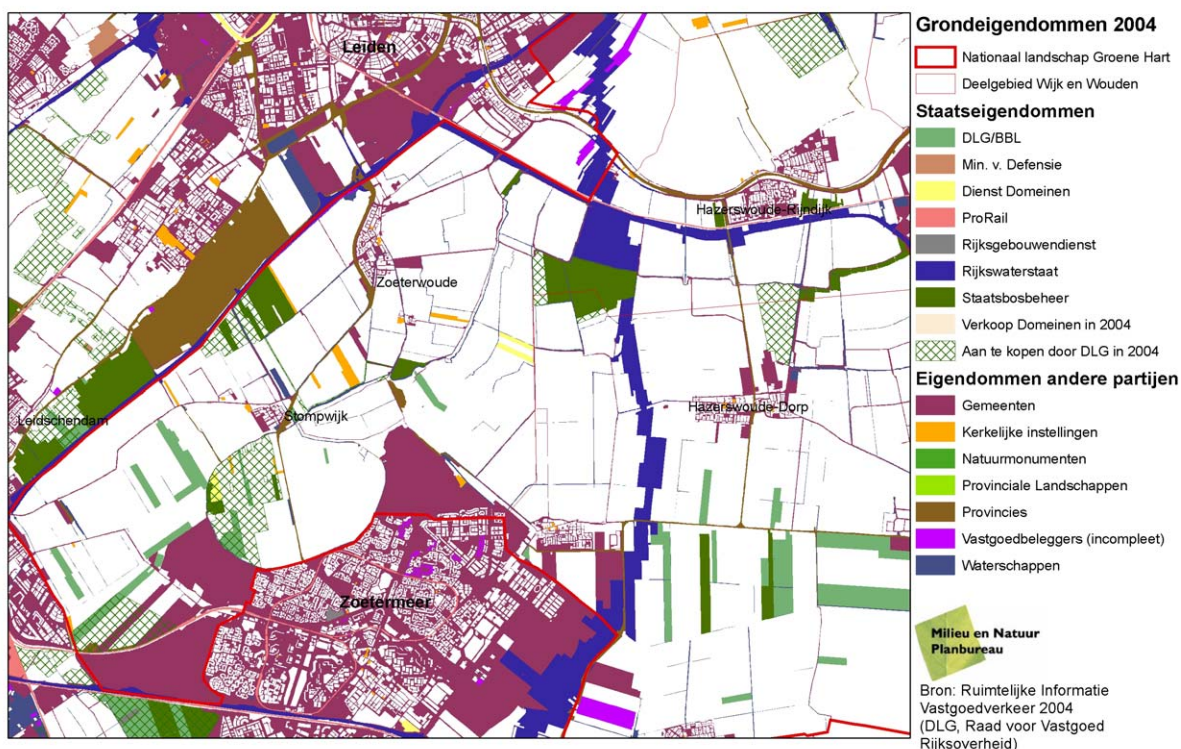
Waarschijnlijk geeft daarnaast de groeiende sierteeltsector rond Boskoop een opwaartse druk op de grondprijzen. Aankopen voor infrastructuur, verstedelijking of recreatie leiden tot een extra grondvraag van boeren die (soms voor veel geld, zoals bij infrastructuur en verstedelijking) uitgekocht worden en vaak het liefst in de buurt van hun eigen boerderij (mochten zij alleen een paar veldpercelen kwijt zijn) grond tegen hoge prijzen terug kunnen kopen. Door de hoge grondprijzen is het voor andere boeren moeilijker om grond bij te kopen en wordt de bedrijfsovername door opvolgers bemoeilijkt.

In sommige gebieden wordt er bovendien weinig grond aangeboden. In de omgeving van Zegveld houden veel oudere boeren, die feitelijk niet actief meer zijn, hun grond vast omdat zij hopen te zijner tijd een nog hogere prijs te kunnen incasseren, omdat ze hun status als boer willen vasthouden en omdat ze bij werkelijke bedrijfsbeëindiging met de belasting zouden moeten afrekenen. Zij verpachten hun grond (soms op basis van gebruiksverklaringen in plaats van officiële pacht) en verleasten hun melkquotum (dit is sinds kort onmogelijk geworden). Dit belemmert jongere actieve boeren om hun bedrijf uit te breiden. Zij kunnen de grond dan wel pachten, maar dit belemmert hen om investeringen in de grond te doen. Hoe minder uitbreidingsmogelijkheden, hoe minder jonge boeren bereid zijn het bedrijf over te nemen. In Wijk en Wouden is dit minder een probleem, hoewel de grondmobiliteit in de voormalige Rijksbufferzone Den Haag-Leiden-Zoetermeer ook niet hoog is (De Regt, 2004).

Figuur 1.6 - Grondprijzen in de regio Wijk en Wouden

Bron: De Regt (2003) en MNP (2004), op basis van LEI-analyse met DLG Infograma

Figuur 1.7 - Grondeigendomssituatie (Rijksoverheid, provincies, gemeenten, natuurbeheerders, vastgoedbeleggers), in het Land van Wijk en Wouden

Bron: DLG, Raad voor Vastgoed Rijksoverheid

De hoge grondprijs en soms beperkte grondmobiliteit zijn beide belemmerende factoren voor de ontwikkeling van de grondgebonden landbouw in het Groene Hart, en zeker in een gebied als Wijk en Wouden. Individuele boeren kunnen soms best profiteren van hoge grondprijzen

en interesse van niet-agrarische partijen voor hun gronden, ten eerste doordat hun eigen vermogen en leencapaciteit hiermee vergroot wordt (terwijl boeren vanwege de 'landbouwvrijstelling' geen inkomstenbelasting betalen over grondwaardestijgingen), ten tweede door direct geld te incasseren (middels grondverkoop of optie-overeenkomsten) dat gebruikt kan worden voor bedrijfsinvesteringen of andere doeleinden. Daarnaast zien we dat boeren hun bedrijfsstrategie aanpassen vanwege de grondprijzen en grondmobiliteit:

- Men gaat meer pachten, zowel van andere boeren zoals ouderen en grondboeren als van institutionele beleggers, natuurbeheerders en gemeenten. In geheel Nederland is het percentage gepachte cultuurgrond tot 1997 afgenomen, maar daarna weer lichtelijk toegenomen (er zijn alleen cijfers tot 1999 beschikbaar (Landbouwtellingen, CBS StatLine)). Teelpacht, eenmalige pacht en andere gebruikersovereenkomsten (grijze pacht; veelal mondeling afgesloten, om niet aan de beperkingen van de pachtwet te hoeven voldoen) worden steeds breder toegepast (zie ook Segeren et al., 2005). Fortis geeft steeds meer gronden in erfpacht uit, hoewel deze deels zijn overgenomen van de Rijksoverheid (Somsen, 2002; Min. LNV, 2005).
- In plaats van schaalvergroten gaat men intensiveren en optimaliseren (quotum en bedrijfsmiddelen beter op elkaar afstemmen, koeien op stal houden, melkrobot, et cetera).
- Een ander alternatief is verbreden: een semi- of niet-agrarische tak erbij nemen of uitbreiden, waardoor meer inkomen verworven kan worden zonder meer land bij te hoeven kopen.
- Tot slot zullen enkele bedrijven omschakelen: melkveehouders kunnen hun melkkoeien en quotum verkopen en verder gaan als vleesvee- of schapenbedrijf, waarbij ze er een baan buitenshuis bijnemen. In veel melkveehouderijgebieden lopen dan ook steeds meer schapen in de wei. In het Groene Hart West is reeds 20% van de bedrijven een overig graasdierbedrijf.

Enerzijds vormen de hoge grondprijzen en grondoverdracht aan niet-agrarische partijen een belemmering voor de melkveehouderij, anderzijds biedt het ook kansen. Het pachten, optimaliseren en verbreden werkt als een soort ontsnappingsmechanisme. Het scenario van boeren zonder land (Luijt et al., 2003) wordt al enigszins bewaarheid, als beleggers en natuurbeheerders steeds meer gronden overnemen en deze laten gebruiken door boeren, onder pacht, erfpacht of grijze pachtvormen die niet onder de hiertoe slecht toegesneden Pachtwet vallen. De vraag is natuurlijk wel in hoeverre de verminderde zeggenschap van boeren over grond die gepacht wordt een belemmering vormt voor de continuïteit van de sector. Vooralsnog wordt, mede dankzij restrictief beleid van gemeenten ten aanzien van bebouwing in het buitengebied, de meeste grond nog verhandeld tussen boeren; doordat een groot aantal boeren stopt, kunnen anderen schaalvergroten. De sector zelf realiseert zich echter dat het niet lang meer zo door kan gaan: 'Het traditionele pad van doorgaande schaalvergroting en intensivering is in individuele gevallen nog een valide strategie om de inkomensdaling op te vangen, maar voor de meerderheid van de bedrijven in Wijk en Wouden is deze weg geheel of gedeeltelijk afgesneden of past niet binnen de eigen filosofie van bedrijfsontwikkeling.' (Soldaat en De Bruin, 2004).

Een laatste knelpunt dat door boeren genoemd is, is de knellende regelgeving ten aanzien van onder andere verbredingsactiviteiten. Zo geldt in de gemeente Rijnwoude de regel dat verbredingsactiviteiten mogelijk zijn zolang de bedrijven niet meer dan 50% van hun inkomen uit niet-agrarische activiteiten halen. Een te grote verkeersaantrekkende werking is ook een reden voor de gemeente om verbredingsactiviteiten uit het buitengebied te weren. Het gevolg is dat succesvolle verbredingsactiviteiten worden belemmerd, en daarmee wellicht het voortbestaan van het agrarisch grondgebruik (dit wordt soms mede in stand gehouden door inkomsten uit verbreding). Dit is illustratief voor de spagaat waarin

gemeenten zich bevinden: met het oog op het behoud van de openheid en het landelijke karakter van buitengebieden is men terughoudend met het toelaten van niet-agrarische (verbredings-) activiteiten, maar men belemmert hiermee ook de mogelijkheden om het landschap via niet-agrarische investeringen in stand te houden. In het Groene Woud heeft de gemeente Boxtel hier een oplossing voor gevonden (zie paragraaf 1.4 in deze Bijlage). Andere knellende regels hebben betrekking op voorwaarden voor het verkrijgen van vergoedingen voor natuurlijke handicapgebieden (koppeling aan SAN-pakketten die soms niet geschikt zijn), agrarische natuurbeheerspakketten (geldt bijvoorbeeld alleen voor kades vanaf een bepaalde breedte), erfbeplanting (boeren planten niet graag omdat ze dan later niet meer mogen kappen), enzovoorts. Dit is wel eens samengevat onder de term planologische schaduwwerking: 'Daarmee bedoelen boeren dat ze eerst vrijwillig iets in stand houden en dat daarna de situatie planologisch wordt vastgelegd op een wijze die hen sterk hindert in hun bedrijfsvoering en tot vermindering van de waarde van hun grond leidt.' (Van den Ham en Van der Schans, 1999). Dit sluit aan bij het elders geconstateerde belang van vertrouwen in de overheid voor het kiezen voor verbreding (Jongeneel et al., 2005).

1.2.7 Conclusie: bedreigingen en kansen in het Groene Hart

Het Groene Hart is grotendeels een veenweidelandschap met als algemene kernkwaliteiten openheid en strokenverkaveling. De melkveehouderij is de dominante bedrijfsvorm, hoewel in het begin van de jaren 90 veel bedrijven overgeschakeld zijn naar de extensieve vlesveehouderij. De bedrijven zijn gemiddeld kleiner dan elders in Nederland.

De landbouw in het Groene Hart heeft te kampen heeft met een aantal fysieke belemmeringen: een dalende veenbodem gekoppeld aan een steeds hoger waterpeil, een veenbodem die gauw te nat of te droog is waardoor men meer afhankelijk is van de weersomstandigheden, en kleine langgerekte percelen omringd door sloten, waardoor de bewerking en beweiding meer inspanning vergt.

De bedrijfsresultaten op veengrond in het Groene Hart zijn ongeveer €200 per ha lager dan op veengrond elders in Nederland, en het gezinsinkomen is ook duidelijk lager. Een aantal boeren haalt wel een substantieel inkomen uit verdiepingsactiviteiten (zelfkazen, huisverkoop) en natuurbeheer, maar een analyse van de vrijkomende grond op basis van leeftijd en opvolging, leidt ertoe dat in het Land van Wijk en Wouden de overblijvende schaalvergroeters hun areaal in 15 jaar tijd zullen moeten verdubbelen, hetgeen moeilijk realiseerbaar lijkt.

De belangrijkste knelpunten voor het voortbestaan van de melkveehouderij als drager van het weidelandschap in het Groene Hart zijn:

Economisch en politiek

- Economische en politieke factoren op internationaal niveau (wereldmarktprijs, liberalisering, EU-landbouwbeleidsontwikkelingen).
- Onzekerheid over nationaal landbouwbeleid (over bedrijfstoelagen, vergoeding voor natuurlijke handicaps en agrarisch natuurbeheer).
- Milieubeleid (stikstofnormen).
- Beperkte marktmacht van melkveehouders ten opzichte van afnemers.

Demografisch en maatschappelijk

- Beperkte opvolging vanwege demografische factoren, opleidingsniveau en alternatieve werkmogelijkheden (melkveehouderij is moeilijk te combineren met een baan buitenshuis).

Fysiek

- Op lokaal niveau heeft de veenbodem een negatief effect op de bedrijfsresultaten: door inklinking komt het grondwaterpeil hoger en wordt men meer afhankelijk van weersomstandigheden (bijvoorbeeld een nat voorjaar en een droge zomer); machinaal maaien wordt hierdoor ook moeilijker.
- De veengebieden kennen kleine smalle kavels met veel sloten, waardoor het maaien en beweiden meer tijd en geld kost .

Ruimtelijk/planologisch

- De hoge stedelijke ruimtedruk zorgt voor hoge grondprijzen en plaatselijk voor een gebrek aan dynamiek op de grondmarkt. Hierdoor wordt het moeilijker om door schaalvergroting tot betere bedrijfsinkomens te komen.
- Verbredingsactiviteiten worden soms beperkt door planologische regels.

Het gebied biedt echter ook kansen:

- Nabijheid van een stedelijke afzetmarkt.
- ‘Zuinig boeren’ als duurzame overlevingsstrategie.
- Boeren zijn geneigd tot verbreding en omschakeling naar extensieve graasdierhouderij.
- De behoefte aan recreatie, ruimte en rust kan geëxploiteerd worden door een andere vorm van landschapsbeheer door of met boeren; een analyse van ‘vrijkomende’ grond in het Land van Wijk en Wouden geeft aan dat hier naast continuerende melkproductie ruimte voor is.
- Het veenweidegebied is geschikt voor moerasnatuur en waterberging.
- De veengrond is vanwege de beperkte draagkracht minder interessant voor speculatieve beleggers, waardoor in deze gebieden de grondprijs zou kunnen dalen.

1.3 Zuidwest-Zeeland: diversiteit in landschap, landbouw en nevenactiviteiten

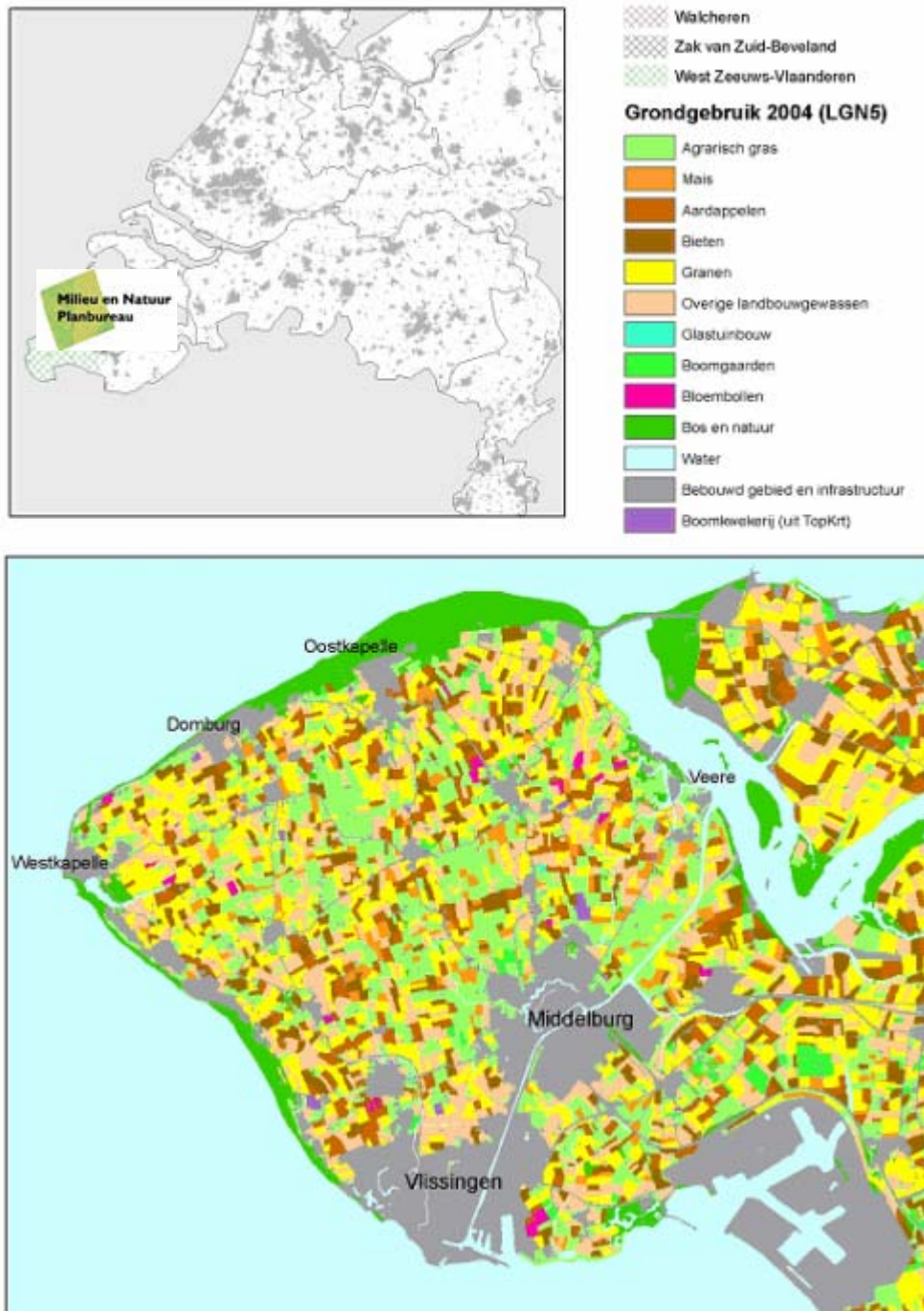
1.3.1 Het landschap: toneel van menselijk ingrijpen

Het Nationaal Landschap Zuidwest-Zeeland bestaat uit drie afzonderlijke en zeer verschillende gebieden: Walcheren, de Zak van Zuid-Beveland en West-Zeeuws-Vlaanderen. In alle drie de gebieden is de ontstaansgeschiedenis van opslibbing, landaanwinning en strijd tegen het water herkenbaar. De bevolkingsdichtheid is hier veel lager dan in het Groene Hart en het Groene Woud. De regionale steden rondom de landschappen (Middelburg en Vlissingen bij Walcheren, Goes bij de Zak van Zuid-Beveland, en Terneuzen in Zeeuws-Vlaanderen) tellen elk zo'n 35-55.000 inwoners.

De Zak van Zuid-Beveland (het gebied tussen Vlissingen-Oost en het Kanaal van Zuid-Beveland) is het meest kleinschalig, met op sommige plaatsen onregelmatige percelen omzoomd door heggen en elders (bloem-) dijken rondom kleine poldertjes, gelegen tussen kreekrestanten en voormalige getijdengeulen. De Polder Borssele is volgens een formeel geometrisch patroon opgezet. Volgens het Projectbureau Belvedere (2005) behoort het gebied van de Yerseke en Kapelse Moer, met een hol-bolreliëf en een slotenpatroon, ook tot dit landschap, maar op de begrenzingenkaart van het Ontwerp-Streekplan valt dit gebied erbuiten.

Op Walcheren is het oorspronkelijke kleinschalige verkavelingspatroon grotendeels verdwenen. Het werd na de inundatie van 1944 heringericht, waarbij het bochtige wegenpatroon werd gerationaliseerd, en de meidoornhagen langs de percelen van wat oorspronkelijk de Tuin van Zeeland werd genoemd niet terugkwamen. Het landschapsplan bij de herinrichting benadrukte wel het karakteristieke onderscheid tussen enerzijds de open, laaggelegen poelgronden in het midden van Walcheren en anderzijds de hoger gelegen en meer besloten kreekruigen. In het laatstgenoemde gebied werd beplanting aangelegd langs de wegen in plaats van op de perceelsgrenzen. Walcheren is hiermee een goed voorbeeld van één van de eerste ruilverkavelingen met landschapsplan uit de jaren vijftig (Projectbureau Belvedere, 2005; zie ook het kader hieronder). Andere kenmerken van het gebied betreffen de historische buitenplaatsen, ringdorpen en archeologische landschapselementen met sporen van bewoning uit de ijzertijd, Romeinse tijd en middeleeuwen. Door de vruchtbaarheid van de bodem ontwikkelde zich in Zeeland al vroeg een welvarende landbouw. Daardoor ontstonden welvarende dorpen en had vrijwel ieder eiland een stad met marktfunctie. Mede door de buitenplaatsen en landgoederen met bijbehorende beplanting werd Walcheren de Tuin van Zeeland genoemd. Toen de rijken armer werden verdwenen in de negentiende eeuw veel van deze buitenplaatsen en kwam er landbouwgrond voor in de plaats. Toch zijn er enkele behouden gebleven, zoals kasteel Ter Hooge bij Middelburg. De kustplaatsen van Walcheren trekken jaarlijks veel toeristen.

West-Zeeuws-Vlaanderen bestaat uit een malle duinstrook, en grotendeels jonge zeekleipolders, die overgaan in een veel ouder dekzandgebied in de grensstreek met België. Een uitgebreid krekensysteem was bepalend voor de vorming van het landschap. Kreekresten van onder andere het Zwin zijn inmiddels omgevormd tot natuurgebied. Andere delen zijn ingepolderd. Over de polderdijken lopen wegen, die begeleid worden door rijen populieren. De oorspronkelijke onregelmatige blokverkaveling in enkele oudere polders is voor het overgrote deel verdwenen door ruilverkavelingen. Zeeuws-Vlaanderen kent ook veel verdedigingswerken, stammend uit de Romeinse tijd en de Tachtigjarige Oorlog.

Figuur 1.8 - Ligging van het Nationaal Landschap Zuidwest-Zeeland (Walcheren, Zak van Zuid-Beveland en West Zeeuws-Vlaanderen) en grondgebruik Walcheren
Bron: CBS Bodemstatistiek

De begrenzing van de Nationale Landschappen in Zeeland zal vastgelegd worden in de in 2006 te verschijnen versie van het Omgevingsplan, de nieuwe benaming voor het Streekplan van Zeeland. In West-Zeeuws-Vlaanderen is gesteggeld over de exacte begrenzing, omdat enkele dorpen zagen dat deze status het uitbreiden van bedrijventerreinen in de weg stond. In dit gebied wordt bovendien een nieuwe landinrichting voorbereid, waarbij vooral natuur en recreatie een belangrijke plaats krijgen. De Zak van Zuid-Beveland is als voormalig WCL-gebied (Waardevol cultuurlandschap, uit het Structuurschema Groene Ruimte I) goed voorbereid op de status als Nationaal Landschap, maar het begrenzingsvoorstel van de provincie is beperkter dan de Nota Ruimte (Nieuwdorp en de overgang naar Kapelle zijn eraf

gehaald). In Walcheren is men op enkele plaatsen bezig de aloude hagenstructuur te herstellen en onderhouden in het project Tuin van Walcheren. De steden Middelburg en Vlissingen zijn uit het Nationaal Landschap gehaald, omdat men hiervoor niet wilde voldoen aan de migratiesaldo-nul-bepaling uit de Nota Ruimte.

Figuur 1.9 - Walcheren: kleinschaligheid door wegbeplanting en verbrede landbouw

Nieuwe landschapsstructuur bij herinrichting Walcheren

Een voorbeeldfunctie voor de ruilverkavelingspraktijk kreeg de wederopbouw van Walcheren. Hier vond een cultuurtechnische herinrichting plaats waarbij rekening werd gehouden met de eisen op het gebied van werkgelegenheid (industrialisatie), wonen en recreatie. Nieuw was ook een verhuizingsoperatie. Om een rationele verdeling van de percelen te bewerkstelligen, besloot men de dicht bij elkaar staande boerderijen in de dorpen te verplaatsen naar lege gebieden waar meer ruimte was. Voorwaarde was dat de agrariërs over voldoende capaciteiten en financiële armslag beschikten. Een aantal geschikt bevonden boeren kreeg de mogelijkheid in eigen land te 'emigreren' en een nieuw bedrijf te starten in de jonge Noordoostpolder.

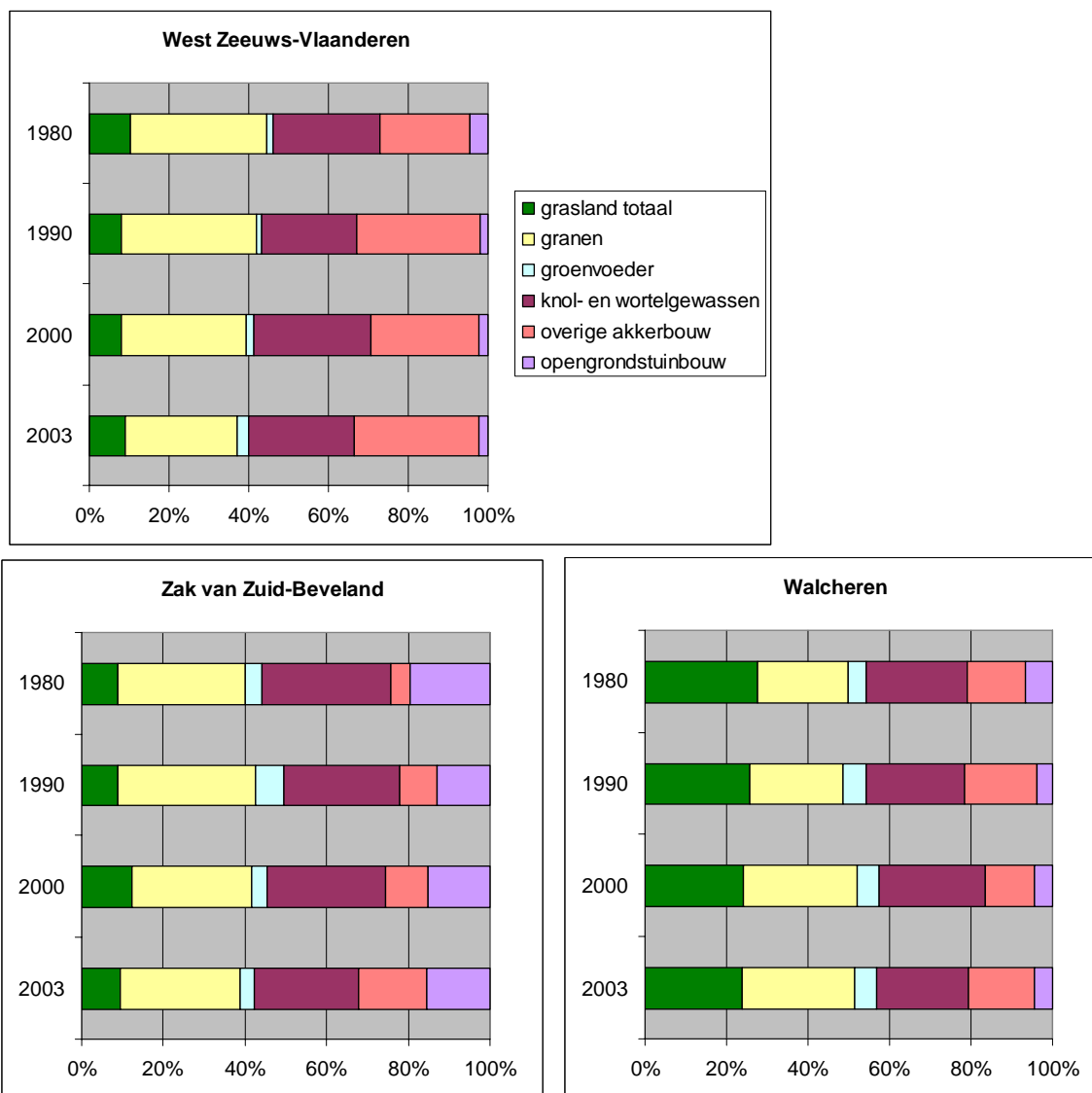
Ruime aandacht kreeg ook de landschappelijke herinrichting, wat in cultuurtechnische kring niet gebruikelijk was, omdat men doorgaans zo veel mogelijk grond voor agrarische doeleinden wilde gebruiken. Meestal moest de ruimte voor de aanleg van beplanting op de landbouwgrond veroverd worden. Even moeizaam verliep het behoud van natuurwaarden in een gebied. Op Walcheren ontstond evenwel een landschap met duidelijke begrensde ruimtelijke eenheden, dat berustte op functionele en esthetische overwegingen en dat spoedig een Mekka vormde voor landschapsarchitecten (Andela, 2000).

1.3.2 Agrarische structuur

De agrarische structuur van Walcheren, de Zak van Zuid-Beveland en Zeeuws-Vlaanderen is zeer verschillend. Zeeland is een akkerbouwprovincie, en deze sector overheerst ook in de drie landschappen. In West-Zeeuws-Vlaanderen is nog steeds 87% van de landbouwgrond in gebruik voor de akkerbouw. De structuur van Walcheren is veel diverser: daar bestaat al sinds lang een belangrijke veehouderij-sector, melkvee en vleesvee (zoals schapen); 25% van de landbouwgrond is grasland. In de Zak van Zuid-Beveland is de tuinbouwsector relatief belangrijk: in aantal bedrijven zelfs dominant, en neemt daarbij 17% van het areaal in. Vanouds was dit vooral fruitteelt, maar recentelijk zijn daar allerlei groenteteelten waaronder zout-waterteelten bijgekomen.

In Figuur 1.10 is te zien dat de agrarische structuur sinds 1980 niet sterk gewijzigd is, in geen van de landschappen. Het areaal grasland is, in tegenstelling tot de rest van Nederland, niet

toegenomen maar eerder enigszins afgenomen. Hetzelfde geldt voor de groenvoedergewassen, die samenhangen met veeveelt. Dit lijkt erop te wijzen dat er zich weinig uitgekochte melkveehouders uit westelijk Holland in drie landschappen vestigen, zoals wel gebeurt in andere delen van Zeeland, zoals Noord-Beveland. Daar zijn de percelen veel groter, en dus interessanter voor uitbreidende hervestigers. In Walcheren was het areaal grasland vroeger groter, voordat de melktank zijn intrede deed. Een groot aantal boeren heeft zijn melkveetak afgestoten omdat ze te weinig melk produceerden om een melktank te vullen. Deze bedrijven maakten toen een omslag naar pure akkerbouw. Terwijl akkerbouw vanouds in hoger aanzien stond, maakten de betere afwateringsmogelijkheden van de poelgronden de omslag van grasland naar bouwland mogelijk.

Figuur 1.10 - Veranderingen in het agrarisch grondgebruik in de drie Zeeuwse landschappen
Bron: CBS Landbouwtellingen (exclusief glastuinbouw, braak en snelgroeiend hout), op basis van gemeentegrenzen, zie Bijlage 2; bewerking Alterra en MNP

De akkerbouw bestaat in West-Zeeuws-Vlaanderen ongeveer voor eenderde uit granen, voor eenderde uit knol- en wortelgewassen, waaronder aardappelen en suikerbieten, en voor eenderde uit andere akkerbouwgewassen, zoals peulvruchten, vlas, handelsgewassen en uien. Het areaal overige gewassen is wel iets toegenomen in West Zeeuws-Vlaanderen, maar vooral ook in de Zak van Zuid-Beveland. Daar is de opengrondstuintbouw al sinds lang een

belangrijke sector, die de laatste jaren iets lijkt te zijn afgenomen. Oorspronkelijk betrof het veel fruitteelt, en gezien de slechte opbrengstprijzen van fruit, is dit waarschijnlijk afgenomen, en deels overgenomen door andere teelten.

De landbouwbedrijven in Zeeland hebben over het algemeen een kleinere economische omvang dan gemiddeld in Nederland, maar toch is het aantal bedrijven hier sinds 1980 minder snel afgenomen dan in Nederland als geheel. Dit blijkt uit Tabel 1.5. Zeker Walcheren kent een hoog percentage kleine bedrijven: bijna 80% van de landbouwbedrijven is hier kleiner dan 70 Nge (Nederlandse grootte-eenheden) en deze bedrijven gebruiken 48% van het landbouwareaal. Hierbij zij opgemerkt dat nevenactiviteiten niet worden meegeteld in de berekening van het aantal Nge's, terwijl deze in Walcheren een belangrijke bijdrage leveren aan het bedrijfsinkomen. Zo zien we hier dat 39% van de bedrijfshoofden een nevenberoep heeft, en 18% zelfs de meeste tijd aan een niet-agrarisch beroep besteden. Daarnaast zijn de meeste typen verbreding op het bedrijf sterk vertegenwoordigd in Walcheren; vooral verblijfsaccomodatatie (met name minicampings), huisverkoop en stalling en verhuur. Er zijn in Walcheren wel iets meer potentiële stoppers dan elders, wat contrasteert met de geringere afname van het aantal bedrijven in de afgelopen periode. Wellicht hangt dit samen met de niet-agrarische nevenberoepen, waardoor opvolgers een keuze voor voortzetting van het bedrijf lang uitstellen.

Een analyse van de landbouwgrond die vrijkomt door stoppers, geeft de volgende resultaten: continuerende boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen zouden elk 11 ha moeten groeien, in Walcheren 9 ha en in de Zak van Zuid-Beveland 6 ha (hierbij is geen rekening gehouden met claims van bijvoorbeeld natuur, recreatie en verstedelijking op landbouwgrond). Dit lijken geen onmogelijke bedrijfsprospectieven, behalve wellicht in Zeeuws-Vlaanderen.

De Zak van Zuid-Beveland kent in Nge's gemeten de sterkste economische structuur van de drie Zeelandse landschappen. Dit komt doordat er in dit gebied relatief veel tuinbouw voorkomt, en dat is de best presterende landbouwsector van Nederland. Toch blijft het gemiddelde aantal Nge's per bedrijf nog ver achter bij het gemiddelde van Nederland, waarschijnlijk doordat ook hier nog meer akkerbouwbedrijven (die over het algemeen minder presteren) voorkomen dan gemiddeld in Nederland. Opvallend is het grote gemiddelde cultuureengebied, doordat in dit land van kreken, hagen, dijken en natte poldertjes kennelijk veel bedrijven een groot areaal natuurlijk grasland beheren. Zonder natuurlijk grasland is het gemiddelde areaal per bedrijf 27 ha. Waar in de rest van Zeeland relatief weinig aan agrarisch natuurbeheer wordt gedaan, is dit in de Zak van Zuid-Beveland toch iets meer vertegenwoordigd. Contrasterend met Walcheren, heeft de Zak van Zuid-Beveland de minste 'potentiële stoppers', maar is in dit gebied het aantal bedrijven sinds 1980 sterker afgenomen.

In West Zeeuws-Vlaanderen is sinds 1980 33% van de boeren gestopt (CBS Landbouwtellinggegevens gemeente Sluis en zijn voorgangers). Hoewel recente krantenberichten melding maken van een alarmerende situatie in dit gebied, zijn er relatief minder boeren gestopt dan in Nederland als geheel. Het percentage dat nu geen opvolger heeft is iets hoger dan gemiddeld in Nederland, maar een krantenbericht meldt ook dat veel boeren niet weten of ze een bedrijfsopvolger hebben. J. de Koning van de Zeeuwse afdeling van Stichting Zorg om Boer en Tuinder: 'Ze twijfelen of ze doorgaan of stoppen. Ook weten ze niet of ze hun zoon of dochter moeten stimuleren boer te worden.' (PZC 10/12/2005).

Tabel 1.5 - Enkele kengetallen voor de landbouw in de drie deelgebieden van Zuidwest-Zeeland, vergeleken met heel Nederland

Bron: CBS, LEI en Alterra GIAB

	Walcheren	Zak van Zuid-Beveland	W Zeeuws-Vlaanderen	Heel Nederland
Aantal bedrijven > 3 Nge	506	293	600	83.885*
Afname aantal bedrijven 1980-2003	23%	35%	33%	41%
Aantal bedrijven < 3 Nge (niet LT-plichtig)	54 (9,6%)	18 (5,8%)	54 (8,3%)	5.989 (6,7%)*
% rustende agrariërs	8,7%	7,3%	7,0%	11%
% potentiële stoppers	39,5%*	29,6%*	36,4%*	35,8%*
Gem. NGE/bedrijf	47*	65*	56*	86*
% bedrijven < 20 Nge (+ bedrijfsopp.)	41,1%	30,0%	28,3%	29,3%
% bedrijven 20-70 Nge (+ bedrijfsopp.)	37,2%	35,8%	38,2%	29,3%
% bedrijven > 70 Nge	21,7%	34,1%	33,5%	41,4%
Gem. cultuurareaal/bedr. (akkerbouwengraasd)	22 ha.	77 ha.**	38 ha.	29 ha.
% akkerbouwengraasdierbedrijven < 10 ha	41,4%	37,6%	27,2%	42,3%
% akkerbouwengraasdierbedrijven 10-30 ha	35,9%	32,2%	24,9%	27,7%
% akkerbouwengraasdierbedrijven 30-100 ha	22,5%	28,0%	43,9%	26,3%
% akkerbouwengraasdierbedrijven > 100 ha	0,2%	2,3%	4,0%	1,8%
% bedrijven met nevenberoepen (bedrhdn)	39%*	34%*	36%*	29%*
waarvan zelfstandig/in loondienst	31/69*	24/76*	25/75*	31/69*
% nevenberoepsbedrijven (landbouw niet hoofdactiviteit)	18%*	16%*	15%*	13%*
% verbrede bedrijven met beheerslandbouw	5,1%	8,4%	5,8%	11,6%
% verbrede bedrijven met productverwerking	2,5%	1,4%	1,2%	1,3%
% verbrede bedrijven met huisverkoop	19,1%	8,4%	7,4%	6,3%
% verbrede bedrijven met verblijfsaccommodatie	25,7%	1,0%	6,4%	2,9%
% verbrede bedrijven met stalling en verhuur	17,1%	4,7%	4,7%	4,5%
% verbrede bedrijven met zorgtaken	0,2%	0,3%	0,2%	0,4%

* 2004, de rest betreft 2003

** waarvan 50 ha. natuurlijke graslanden

1.3.3 Economische resultaten en factoren

In Tabel 1.6 staan de economische bedrijfsresultaten van enkele bedrijfssectoren in de drie Zeeuwse landschappen, vergeleken met die van Nederland. Hierbij moet worden aangetekend dat deze uitkomsten niet representatief hoeven te zijn voor geheel Walcheren.

Wat gelijk opvalt, is dat ondanks de veel kleinere bedrijfsomvang, de gezinsinkomens bij deze bedrijven in Walcheren en de Zak van Zuid-Beveland hoger zijn dan gemiddeld in Nederland. Alleen in Zeeuws-Vlaanderen zijn de gezinsinkomens lager, wellicht vanwege de dominantie van de akkerbouw, die de laatste jaren slechte bedrijfsresultaten haalt. Dit geldt nog sterker voor de akkerbouwbedrijven in Walcheren; door hun kleine omvang behalen deze bedrijven niet het door de banken gehanteerde minimum norminkomen van €34.000 per jaar (zie Soldaat en de Bruin, 2004). Voor alle bedrijven in Walcheren geldt echter dat deze relatief goed presteren en een aanmerkelijk inkomen van buiten het bedrijf halen. Het eerste komt wellicht door de veelvuldig voorkomende verbredingsactiviteiten (voor zover deze op het bedrijf plaatsvinden zijn ze meegenomen in het bedrijfsinkomen). Het aanzienlijke verschil tussen het totale gezinsinkomen en het gezinsinkomen uit bedrijf laat zien dat hier ook veel verdiend wordt door nevenberoepen. Vooral jongere boeren blijken vaak deeltijdboeren (Van der Ploeg et al., 2002). De inkomens van combinatiebedrijven in Walcheren zijn opmerkelijk veel hoger dan gemiddeld in Nederland. Maar ook gemiddeld

behalen deze Walcherse bedrijven ondanks de kleine bedrijfsomvang en de slechte akkerbouwprijzen betere resultaten dan gemiddeld in Nederland.

*Tabel 1.6 - Economische bedrijfsresultaten in de drie gebieden van Zuidwest Zeeland in 2003
Bron: LEI Bedrijven Informatie Netwerk, STARS; betreft alleen bedrijven >14 Nge,
berekening op basis van profiel steekproefbedrijven)*

	Walcheren				Nederland			
	Totaal	Akker- bouw	Melkvee houderij	Combi- Naties	Totaal	Akker- bouw	Melkvee houderij	Combi- naties
% bedrijven	100%	44%	15%	18%	100%	13%	34%	9%
Gem. Nge/bedr	67	44	83	60	103	72	96	83
Gem. ha/bedr	25	28	34	24	26	47	40	30
Solvabiliteit	73%	82%	64%	65%	76%	76%	68%	71%
Gezinsinkomen uit bedrijf	€8.112	€9.141	€2.990	€7.787	€5.723	€3.927	€4.039	€2.455
Totaal gezins- inkomen	€48.515	€30.454	€0.181	€2.739	€44.928	€40.585	€50.879	€28.409
Gem. besparingen	€15.316	€5.114	€4.512	€45.681	€4.284	€2.333	€15.308	€10.085
Gem. kasstroom	€42.642	€44.551	€1.362	€46.049	€60.841	€64.632	€76.452	€45.230
Opbrengst/kosten	86%	82%	81%	76%	80%	88%	78%	75%
Gem. investeringen	€2.059	€9.735	€2.564	€6.469	€9.314	€0.316	€5.370	€6.700
		Zak van Zuid-Beveland			West-Zeeuws-Vlaanderen			
% bedrijven	100%	35%	-*	21%	100%	75%	5%	10%
Gem. Nge/bedr	79	67	-	86	71	65	115	86
Gem. ha/bedr	27	42	-	32	39	42	50	34
Solvabiliteit	65%	76%	-	48%	73%	77%	59%	63%
Gezinsinkomen uit bedrijf	€7.353	€2.269	-	€9.797	€1.785	€0.340	€42.313	€29.817
Totaal gezins- inkomen	€45.035	€9.295	-	€9.244	€7.382	€6.159	€2.079	€29.957
Gem. besparingen	€10.004	€8.480	-	€29	€3.865	€5.190	€19.537	€8.447
Gem. kasstroom	€64.620	€72.099	-	€102.285	€71.269	€6.400	€78.524	€8.026
Opbrengst/kosten	89%	89%	-	79%	86%	88%	83%	70%
Gem. investeringen	€46.660	€7.008	-	€7.388	€4.786	€73.704	€7.387	€2.630

* geen gegevens (te weinig steekproefbedrijven)

Voor de toekomst van de traditionele akkerbouwproducten van Zeeland (tarwe, aardappelen en suikerbieten) wordt gevreesd. De meeste akkerbouwers telen alle drie deze gewassen. De prijs van tarwe is de afgelopen decennia sterk gedaald, en heeft nu vooral de rol van vruchtwisselingsgewas gekregen. Aardappelen en suikerbieten vormen nu de kurk waarop de akkerbouwbedrijven draaien (Wiskerke 1997). De aardappelprijs schommelt echter nogal, en de interventieprijs voor suiker gaat na een akkoord hierover in het najaar van 2005 sterk dalen. Het LEI verwacht niet dat akkerbouwers massaal zullen ophouden met de teelt van suikerbieten (Agrarisch Dagblad 20/12/05), maar het zal wel een gevoelige klap zijn voor boeren die voor een groot deel afhankelijk zijn van suikerbieten. Dit is vooral het geval in Zeeuws-Vlaanderen. De boeren van Walcheren zullen minder sterk getroffen worden. Hun strategie van diversiteit in gewassen, veeteelt en nevenactiviteiten stelt hen wellicht in staat het risico van prijsdalingen op te vangen.

1.3.4 Sociaal-culturele factoren

Wanneer het over verschillen tussen de Zeeuwse regio's gaat, worden vaak de verschillen tussen Noord-Beveland en Walcheren benadrukt. Op Noord-Beveland domineert de moderniserende, schaalvergroterende boer. Op Walcheren de zuinige, kleinschalige boer. Op

Noord-Beveland werd een niet-agrarische neventak zoals een camping vaak gezien als een zwakgebod. Walcherse boeren vinden zichzelf echter ondernemend: ‘wat typerend is voor Walcheren is dat de kleine gaten in de markt – zoals huisverkoop en recreatie – optimaal worden benut. De Walcherse boer is er niet vies van om met zijn handen te moeten werken. De Walchenaar heeft geen schulden; die werkt volgens het principe van eerst geld verdienen en dan pas uitgeven. Op Walcheren wordt er wel eens beknibbeld op de gezinsuitgaven ten behoeve van het bedrijf. Op Noord-Beveland gebeurt het tegenovergestelde’ (Wiskerke, 1997).

De economische kerncijfers in Tabel 1.6 weerspiegelen de kenmerkende bedrijfsstrategie van Walcherse boeren: het zijn zuinige en behoudende boeren, die liever geen hoge kosten maken, veel besparen en weinig investeren. De toch goede bedrijfsinkomens tonen aan dat deze strategie geenszins tot stagnatie hoeft te leiden. Walcheren wordt vaak aangehaald als voorbeeld van zuinig, duurzaam, multifunctioneel boeren, een strategie die breed navolging vindt als alternatief voor de door het expertsysteem enkel waargenomen tendens naar modernisering en schaalvergroting (Van der Ploeg, 2002a en 1999).

Wiskerke (1997) heeft verschillende bedrijfsstijlen in de Zeeuwse akkerbouw geanalyseerd, en constateert dat op Walcheren een relatief intensief grondgebruik en productie voor deelmarkten in plaats van de bulkmarkt veelal wordt gecombineerd met een lage inzet van meststoffen en gewasbeschermingsmiddelen en een herwaardering van arbeid (dit kenmerkt zowel de zuinige boeren als de plantentelers). Toch vond hij op Walcheren ook veel machineboeren die zich richten op mechanisatie en specialisatie in plaats van te bezuinigen en verbreden. Deze laatste categorie boeren is echter veel dominanter op Noord-Beveland, en in mindere mate in Zuid-Beveland en Zeeuws-Vlaanderen. In de loop der tijd zijn de verschillen in bedrijfsvoering tussen de Zeeuwse regio’s wel kleiner geworden, en de verschillen binnen de regio’s juist toegenomen (Wiskerke, 1997). Dit gaat evenzeer op voor heel Nederland: een grotere diversiteit in landbouwbeoefening tussen individuele boeren, en een kleiner verschil tussen de regio’s (Van der Ploeg, 1999).

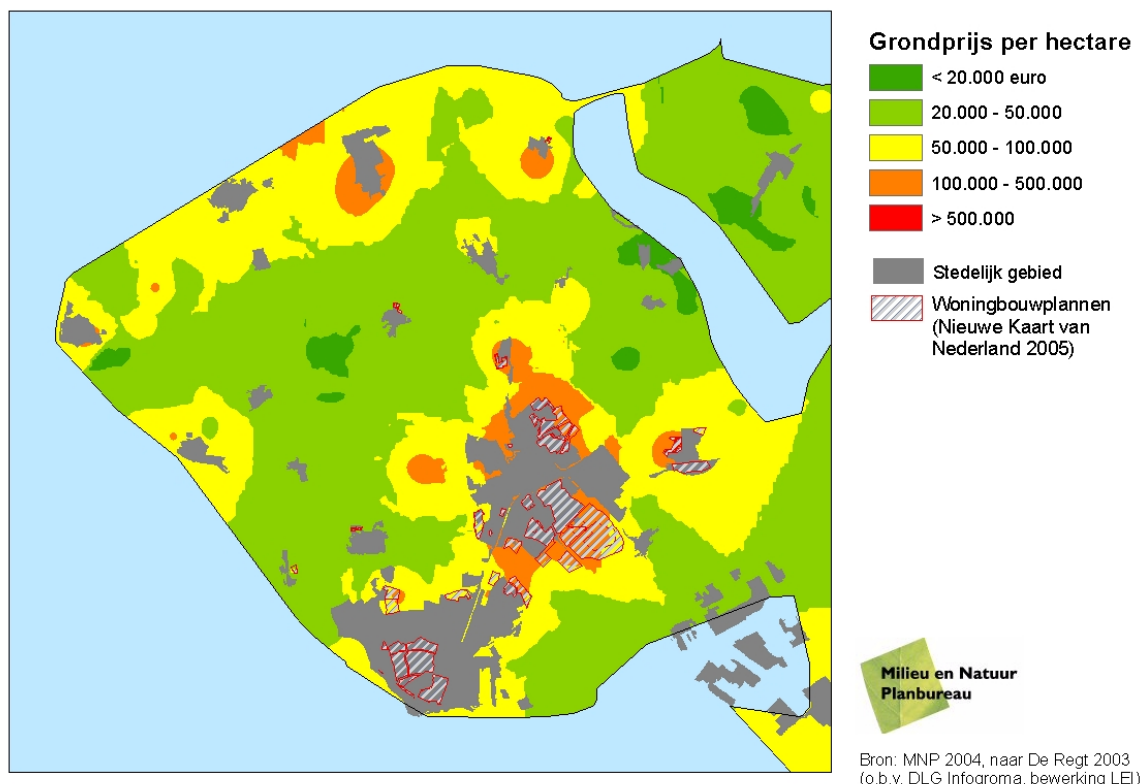
1.3.5 Ruimtelijk beleid, grondprijzen en grondeigendom

Zeeland is een provincie met een relatief geringe verstedelijkingsdruk. De agrarische grondprijzen liggen gemiddeld rond de €30.000 per ha (Figuur 1.11), en komen voor het gehele landelijk gebied nauwelijks boven de €50.000, terwijl in grote delen van het Groene Hart en het Groene Woud, met name rond stedelijke kernen, prijzen van ruim boven de €50.000 werden gemeten.

Het ruimtelijk beleid van de provincie Zeeland was al voordat de Nota Ruimte uitkwam gericht op maximale ontwikkelingsmogelijkheden en minimale beperkingen (interview Prov. Zeeland). Gedeputeerde Staten voeren een zogenaamd tweesporenbeleid: ontwikkeling van havens en industrie naast groen-blauwe ontwikkeling. Ondernemers, ook boeren, krijgen de ruimte, en dat wordt soms gekoppeld aan (landschappelijke) kwaliteitsverbeteringen; bijvoorbeeld in de vorm van een vereveningsbijdrage ten behoeve van kwaliteitsinvesteringen in de leefomgeving (de ZLTO wil echter dat dit niet geldt voor boeren; zie PZC 02-09-2005). Bedrijven kunnen vanaf 2006 een vast bedrag van €8.000 krijgen voor erfbeplanting of het opknappen van bestaande gebouwen. Voor wat betreft de agrarische sector zet het Ontwerp-Omgevingsplan in op schaalvergroting, intensivering en verbreding. Nieuwe bebouwing wordt in het buitengebied in principe niet toegestaan, behalve als knelpunten moeten worden opgelost. Voor burgerbewoning wil men de status plattelandswoning invoeren, welke minder eisen stelt aan agrarische activiteiten in de omgeving (zoals geluids- en stankoverlast).

Hoewel de provincie een ontwikkelingsgericht ruimtelijk beleid zegt te voeren, lopen boeren vaak tegen gemeentelijke regelgeving en bureaucratie op, die hen belemmert in hun activiteiten: 'Het is even slikken als je drie jaar moet wachten op de behandeling van een subsidieaanvraag voor het inplanten van een heg.' (PZC 26/10/05). De administratieve last is voor kleine bedrijven met een diversiteit aan functies waarschijnlijk relatief groter dan voor grote bedrijven.

Walcheren is het meest verstedelijkte deel van de drie landschappen in Zuidwest-Zeeland. Middelburg en Vlissingen zijn twee nagenoeg aan elkaar gegroeide steden met aardig wat bedrijfsterreinen en een blijvende uitbreidingsbehoefte. De gemeente Middelburg heeft al grond aangekocht voor uitbreidingslocaties die volgens het Ontwerp-Streekplan in het Nationaal Landschap liggen, en heeft daarom protest aangetekend tegen deze begrenzing (PZC 9 en 16 januari 2006). De bedrijfsterreinen bevinden zich grotendeels aan de oostzijde, buiten het Nationaal Landschap, maar de gemeenten hebben ook woonuitbreidingen gepland in Sint-Laurens, een dorp middenin Walcheren, en in Arnemuïden, oostelijk van Middelburg (zie Figuur 1.11). De provincie heeft met het oog hierop voorgesteld deze gebieden buiten het Nationaal Landschap te houden.

Figuur 1.11 - Grondprijzen in Walcheren (interpolatie op basis van transacties over de periode 1998-2001, omgezet naar het prijsniveau van 2001), inclusief nieuwe woningbouwplannen

Bron: DLG Infogramma, bewerking LEI en MNP

De grondprijzen op Walcheren zijn duidelijk het hoogst in de omgeving van Middelburg en langs de recreatief interessante kuststrook. Daar dit ook de betere gronden zijn, kan dit een probleem vormen voor boeren die willen uitbreiden, die bijvoorbeeld het land van stoppende burens willen kopen en daarbij moeten concurreren met particulieren en bedrijven die een woon- of recreatieve bestemming op het oog hebben. Volgens informanten zijn de grondprijzen tijdelijk extra hoog in gebieden waar herinrichting plaatsvindt, in het kader van

bijvoorbeeld de kustversterking of recreatienatuur (zoals bij de Waterdunen in Zeeuws-Vlaanderen). Voor opvolgers is het ook in het middengebied van Walcheren, met prijzen van €20-40.000 per ha, lastig om de financiering van de overname rond te krijgen, hoewel het met de kleinere omvang van de bedrijven wellicht eenvoudiger is dan de overname van een melkveebedrijf in het Groene Hart.

Volgens de provincie en de ZLTO zijn er recent redelijk veel bedrijfsbeëindigingen in Walcheren, Zuid-Beveland en Zeeuws-Vlaanderen, en staat er latent veel grond te koop. Oudere boeren zonder opvolger of afbouwende bedrijven willen hun grond best kwijt, maar wachten tot er een goede prijs geboden wordt.

Hoewel schaalvergroting niet de dominante strategie op Walcheren is, hebben de 12% bedrijven die meer dan 50 ha bewerken (CBS Landbouwtelling, 2004) nog wel mogelijkheden om door te groeien. Voor de Zak van Zuid-Beveland betreft dit 15% van de boeren, en in Zeeuws-Vlaanderen 26%. Naast grondaankoop, vinden Zeeuwse boeren ook een uitweg in het pachten: 'Schaalvergroting behoort tot de mogelijkheden. De grote landbouwbedrijven pachten grond van de kleinere, waardoor een omvang van circa 150 hectaren kan ontstaan.' (LNV-vertegenwoordiger in PZC 26/10/05). Het tijdelijk pachten van grond (eenmalige, teelpacht of grijze pacht, d.w.z. het huren van grond buiten de pachtwet om) is een geschikte optie voor bepaalde akkerbouw- en tuinbouwgewassen, terwijl dat voor de melkveehouderij moeilijker ligt. In Zeeuws-Vlaanderen wordt traditioneel veel grond gepacht van Belgische grootgrondbezitters.

1.3.6 Conclusie: bedreigingen en kansen in de Zeeuwse landschappen

In deze gebiedsstudie werd de landbouwstructuur van de drie Zeeuwse landschappen getypeerd, met een focus op Walcheren. In alle drie de gebieden zijn de bedrijven aanmerkelijk kleiner dan het Nederlands gemiddelde, maar er zijn veel minder bedrijven gestopt dan in de rest van Nederland. Dankzij een expliciete strategie voor kleinschaligheid en kostenbesparing weet de gemiddelde Walcherse boer toch een hoger inkomen te behalen uit agrarische productie dan de gemiddelde Nederlandse boer. Ook de Zak van Zuid-Beveland presteert relatief goed, met name dankzij innovatieve tuinbouwers. Daarnaast behoren met name Walcherse boeren tot de meest multifunctionele boeren van Nederland: volgens de Landbouwtelling ontplooit 47% van de boeren een verbredingsactiviteit op het bedrijf (vooral recreatie en huisverkoop) en heeft 39% van de bedrijfshoofden een nevenberoep buiten de landbouw. Het aantal boerderijen met minicampings en verkoop van kaas of andere producten lijkt in dit gebied zo groot, dat men elkaar bijna in de weg moet zitten. Gemiddeld wordt echter zo'n €10.000 per bedrijf per jaar verdiend aan deze activiteiten, en vormt het een belangrijke aanvulling op het inkomen. Zodoende behalen de Walcherse boeren een aanmerkelijk hoger totaalinkomen dan andere landbouwbedrijven in Nederland. Verbreding is voor Walcheren zeker geen nieuwe activiteit en blijkt hiermee ook geen laatste strohalm waar de afbouwende boer zich aan vastklampt. Het is onderdeel van een expliciete bedrijfsstrategie, welke het behoud van de landbouw kan ondersteunen. Het boerenbedrijf wordt hierdoor wel afhankelijker van andere sectoren: van beschikbare werkgelegenheid buiten de landbouw en van de recreatieve vraag van toeristen. Stabiele productprijzen in de akkerbouw en melkveehouderij zijn toch verleden tijd; de Walcherse en Zuid-Bevelandse boeren hebben een goede kans dit te overleven doordat ze al langer hebben gekozen voor diversiteit en daarmee risicospreiding. In Zeeuws-Vlaanderen is de situatie ernstiger: de inkomens zijn lager, de afhankelijkheid van graan-, bieten- en aardappelprijzen groter.

Knelpunten voor de continuïteit van het agrarisch grondgebruik:

- De verlaging van de EU-interventieprijs voor suikerbieten kan de boeren die hiervan afhankelijk zijn treffen; de prijsontwikkeling van consumptie-aardappelen is ook niet gunstig, terwijl pootgoed nauwelijks geteeld wordt in Zeeland.
- Kleinschaligheid van de bedrijven; te kleine bedrijven kunnen hun kosten niet verlagen door schaalvoordelen.
- De grondprijzen van de betere kustgronden zijn vrij hoog.
- Het toerisme naar de Zeeuwse kust neemt af (PZC 15/12/05).

Bedreigingen voor het cultuurlandschap:

- Sommige boeren verzetten zich tegen herinrichting ten behoeve van natuurlijk landschapsbeheer.
- Toenemende specialisatie in plaats van de karakteristieke diversiteit in het agrarisch grondgebruik kan de afwisseling in het landschap bedreigen.

Kansen voor het cultuurlandschap:

- Door een bedrijfsstrategie van diversificatie kunnen de boeren in de Zeeuwse landschappen vrij eenvoudig overschakelen naar teelten die meer opleveren. In de Zak van Zuid-Beveland is men succesvol overgeschakeld van fruitteelt naar nieuwe vormen van opengrondstuintbouw. In Walcheren is men overgeschakeld naar akkerbouw en schapenhouderij. In Zeeuws-Vlaanderen zijn er wellicht kansen voor biomassateelt.
- Mede dankzij nevenberoepen, recreatieve verbreding (Walcheren), natuur- en landschapsbeheer (Zak van Zuid-Beveland en West-Zeeuws-Vlaanderen), die een substantiële bijdrage aan het inkomen van Zeeuwse boeren leveren, kunnen veel boeren hun grond in agrarisch gebruik houden.
- Vanwege deze recreatieve en landschapsbelangen staan de boeren open voor nieuwe initiatieven die de landschapskwaliteiten kunnen versterken (streekproducten, opknappen boerderijen, meidoornhagen, perceelsrandenbeheer, et cetera).

1.4 Het Groene Woud: verweving en verandering in een kleinschalig cultuurlandschap

1.4.1 Het landschap in historisch perspectief

Het Nationaal Landschap Groene Woud ligt tussen de steden 's-Hertogenbosch, Tilburg en Eindhoven. In het Nationaal Landschap (begrenzing Nota Ruimte) wonen 163.000 inwoners, en is de gemiddelde bevolkingsdichtheid 427 inwoners per vierkante kilometer (GIS-analyse op basis van het gemiddeld aantal inwoners per PC6-gebied met behulp van het AdressenCoördinatenbestand Nederland). Rndom het gebied wonen 800.000 mensen, in bovengenoemde stadsgewesten. Het gebied werd in 1994, in het Structuurschema Groene Ruimte I, aangewezen als Waardevol Cultuurlandschap (WCL-gebied), en in 1999 als Belvedere-gebied. In 1998 hebben verschillende gemeenten zich verenigd en het Groene Woud opgezet, waarna in 2000 werd begonnen met een serie uitvoeringsprojecten, onder andere gefinancierd door de Europese Unie.

In de Nota Ruimte is het gebied aangewezen als Nationaal Landschap. De provincie Noord-Brabant is momenteel met alle betrokken partijen bezig met de begrenzing van het gebied. Men heeft een schillenmodel opgesteld, waarbij de eerste schil vooral bestaat uit natuur, een EHS-kern (7500 ha) met een groene hoofdstructuur die loopt van Oisterwijk over de Kampina onder de kern Boxtel door naar het Dommeldal. De tweede schil bevat de omliggende dorpen, landbouwgronden en cultuurhistorische elementen, en loopt ongeveer tot de in de Nota Ruimte aangegeven grens. Dan is er nog een derde schil, welke Brabantstad ofwel de steden Den Bosch, Tilburg en Eindhoven bevat, én de Loonse en Drunense duinen. Waarschijnlijk komt deze schil buiten het Nationaal Landschap te liggen, maar men probeert wel een relatie te leggen vanwege de noodzaak om de steden bij de inrichting en productvermarketing te betrekken. De Loonse en Drunense duinen zijn al een nationaal park, en wil men er om die reden buiten houden. Provincie, natuurbeheerders, branche-organisaties en de gemeenten hebben al veel geïnvesteerd in het Groene Woud, via deelname aan Interreg- en LEADER-projecten. In dat kader zijn ook internationale relaties gelegd, onder andere met gebieden in Polen, die qua biodiversiteit als referentielandschap dienen voor het Groene Woud. De Polen leren weer van de Brabanders over cultuurhistorie (mondelinge informatie van Ger van den Oetelaar, voorzitter Innovatieplatform Duurzame Meierij en wethouder van de gemeente Boxtel, 2005). Het Groene Woud is met al deze activiteiten één van de Nationale Landschappen die het verst gevorderd zijn met bestuurlijke regie en uitvoering.

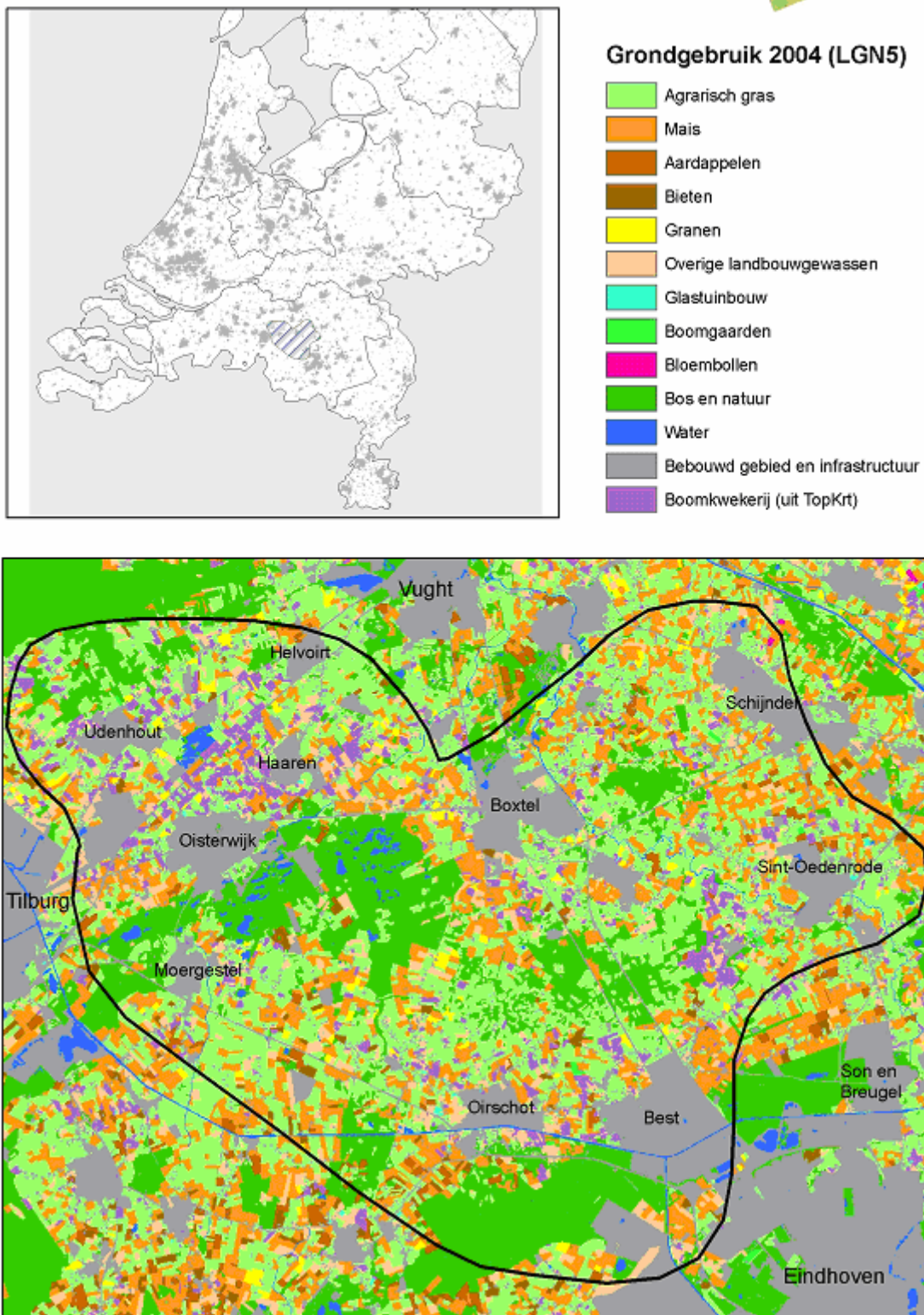
Het Groene Woud wordt gekenmerkt door een kleinschalig zandlandschap waarin open en gesloten gebieden elkaar afwisselen. Het gebied bestaat enerzijds uit natuurkernen met bossen, heides, broekgebied en stuifduin (rond de Kampina, het Veldersbosch ten zuiden van Boxtel), en anderzijds uit kleinschalige agrarische gebieden waarin populieren de wegen en perceelsscheidingen accentueren. De natuurgrond is verarmd omdat de landbouwers die oorspronkelijk gebruikten om hun akkers te verrijken (haallandschap-brenghandschap). Langs sterk meanderende beken inclusief de Beerze en de Dommel ontstonden onregelmatige percelen, waarbij de hoeven en akkertjes op hogere dekzanden werden aangelegd. De verder weg gelegen woeste gronden werden gebruikt voor beweiding en om plaggen te steken die gebruikt werden voor de bemesting van de akkers die zodoende verder werden opgehoogd (bolakkers). Na 1850 werden de heidegebieden ontgonnen ten behoeve van de landbouw; deze jonge ontginningen kregen een regelmatiger en grootschaliger opzet dan het oude landschap, hetgeen nog zichtbaar is bij de Schijndelsche en Rooische Heide. Het oude

kleinschalige landschap met zijn oorspronkelijke verkaveling en beplanting is aangetast door agrarische schaalvergroting, maar plaatselijk nog steeds goed herkenbaar (Projectbureau Belvedere, 2005). Niettemin werden in de recente klassieke landinrichting Sint-Oedenrode nog veel karakteristieke perceelsgrenzen en beplantingen opgeruimd. Ten noorden en ten zuiden van Boxtel liggen enkele landgoederen en buitenplaatsen met bossen eromheen, die momenteel onder druk staan van landelijk wonen en boskap (bijvoorbeeld op het terrein van de Erven Marggraff).

De natuur is in het Groene Woud dus ontstaan uit het landbouwkundig gebruik en is daarmee sterk verweven (hoewel boeren en natuurbeheerders in later perioden sterker tegenover elkaar kwamen te staan, zie Crijns, 1998). Het platteland en de dorpen en steden zijn ook sterk verweven. Omdat de kleinschalige landbouw te weinig opbracht om het verstedelijkingsproces te ondersteunen, waren de Brabantse steden lange tijd niet meer dan kleine marktstadjes (Eindhoven, Helmond) of conglomeraten van agrarische kernen (Tilburg). De gemengde landbouwbedrijfjes ontplooiden vanouds diverse huisnijverheidsactiviteiten, en werden in de periode van industrialisatie gebruikt als reservoir van flexibel inzetbare fabrieksarbeiders.

Onder invloed van industriële arbeidsbehoeften en de katholieke ideologie van het dorp als belichaming van Brabantse zeden en gewoonten, is de verstedelijking in Brabant bewust verspreid over de dorpskernen op het platteland (Janssen en Dagevos, 2005). In de periode 1950-1970 vond er onder invloed van de door overheid en landbouworganisaties gesteunde schaalvergroting, mechanisatie en specialisatie een uittocht uit de landbouw plaats; eerst verlieten landarbeiders de landbouw en later boerenzonen. Provincie en gemeenten stelden hen in staat in het geboortedorp te blijven wonen, door nieuwbouwwijken en industrie-terreinen aan de dorpen te bouwen. 'Het is minder ernstig dat er een enkel terrein teveel is bestemd of te vroeg gekocht dan dat een belangrijke poging tot [industrie]vestiging zou mislukken', aldus de provinciale nota Werkgelegenheid in Noord-Brabant, Den Bosch, 1952 (Janssen en Dagevos 2005). Vanaf de jaren 70 werd de gespreide verstedelijkingstendens nog eens versterkt door stedelingen die onder invloed van de toegenomen mobiliteit en welvaart (ruimtebehoefte, bungalows en villa's) de dorpen en plattelandskernen gingen bevolken. De gespreide verstedelijking is in Brabant vanouds al bewust beleid geweest. In Midden-Brabant wonen in de dorpen en op het platteland meer burgers en vindt men vanouds al meer verweving van agrarische en niet-agrarische activiteiten dan elders. De landbouw heeft zich vanuit een aanvankelijke achterstandspositie (kleinschalige bedrijven) versneld geïndustrialiseerd. Daarom heeft de intensieve veehouderij in dit gebied een grote vlucht genomen: het Groene Woud kent van alle Nationale Landschappen de meeste hokdierbedrijven. Ook andere landbouwtakken hebben zich hier in verhevigde mate ontwikkeld: snijmais als grote verdringer van andere gewassen, vollegrondsteelt van groenten en aardbeien, champignonenteelt en boomkwekerijen.

Kortom, het platteland van (Midden-)Brabant wordt vanouds gekenmerkt door de verwevenheid van een cultureel gevormd landschap met diverse vormen van landbouw en gespreide verstedelijking. Echter, onder invloed van schaalvergroting en individualisering maakte het grote gevoel van saamhorigheid van vroeger (inclusief gedeelde belangen tussen stad en land, boer, burger en overheid) langzamerhand plaats voor concurrentie, tussen landbouwbedrijven, tussen stad en platteland en met de natuur, welke in de jaren 90 een belangrijk maatschappelijk draagvlak kreeg. Brabant kreeg een grootschalig, meer open landschap en grond werd in toenemende mate de beperkende factor.

Figuur 1.12 - Ligging en grondgebruik van het Nationaal Landschap Groene Woud
Bron: CBS Bodemstatistiek

Figuur 1.13 - Het Groene Woud: Dommelbeemden, populieren, houtwallen, mais en koeien

1.4.2 Agrarische structuur

Het Groene Woud heeft de meest gevarieerde bedrijfsstructuur van alle Nationale Landschappen. Hoewel graasdierbedrijven in de meerderheid zijn, is er ook een fors aantal akkerbouw-, tuinbouw- en hokdierbedrijven. Ditzelfde patroon is te vinden in het grondgebruik: grasland, en een toenemend areaal akkerbouwgewassen zoals granen, knol- en wortelgewassen, maar vooral groenvoeder zoals snijmais, en tuinbouwgewassen waaronder boomkwekerijgewassen.

In het Groene Woud neemt de intensieve veehouderij een belangrijke plaats in, met name de varkenshouderij. Het aantal varkens is tot 1997 sterk toegenomen, daarna nam het af vanwege de varkenspest en strengere regels met betrekking tot stank en ammoniakuitstoot. Nu de varkenspest weer een aantal jaren verleden tijd is, prijzen stijgen en de regels voor de intensieve veehouderij rond natuur en bebouwing soepeler worden, breiden varkenshouderijen weer uit. De provincie vreest dat vanaf 2008, als dierrechten vrij verhandelbaar worden, varkenshouderijen van buiten de provincie zich in de concentratiegebieden van Brabant zullen vestigen (BN/ De Stem 4/9/05). In het Groene Woud zijn landbouwontwikkelingsgebieden gepland ten noorden van Schijndel, ten zuiden en oosten van Sint-Oedenrode, tussen Oirschot en Moergestel, en enkele kleine locaties bij Boxtel en Helvoirt.

Vooralsnijmais is verantwoordelijk voor de afname van het areaal grasland (Crijns, 1998). Dit gewas werd verbouwd voor de ruwvoederverzorging van de tot 1990-96 sterk groeiende rundvee- en varkensstapels. Daarnaast bleek mais uitermate geschikt om overtollige mest af te zetten (het gewas is bestand tegen grote hoeveelheden mest), en werd een EU-hectarepremie toegekend aan maisteelt (de laatste jaren €400/ha). Vanaf 1970 tot begin jaren 90 nam het areaal snijmais toe, daarna nam het af (wellicht vanwege de daarna dalende veestapels), maar vanaf 2000 is het landelijk gestabiliseerd en in het Groene Woud weer lichtelijk toegenomen. De verwachting is dat het areaal in de toekomst zal afnemen, vanwege EU-beleid dat melkveehouders dwingt om een minimumareaal grasland te hebben, willen ze in aanmerking komen voor lagere mestnormen (derogatie).

De opengrondstuinbouw, met name groenten, aardbeien en boomkwekerijen, is ook sterk toegenomen in het Groene Woud. Het areaal boomkwekerijgewassen verdrievoudigde; de provincie Noord-Brabant is nu de grootste producent van deze gewassen. Vanouds is boomteelt een belangrijke sector in en rond Haaren en Best. Deze sierteelt gaat, net als de teelt van een aantal gespecialiseerde groente- en fruitsoorten, gepaard met steeds meer teeltondersteunende voorzieningen als geleiders, tijdelijke kassen, planten in bakken boven

de grond en beregeningssystemen. De groei is vooral te danken aan een toenemende vraag, vooral naar bos- en haagplantsoen, laan- en parkbomen en sierconiferen. Tot 1985 produceerde men vooral voor de binnenlandse markt (gemeenten en tuinentra), maar de laatste jaren is de exportmarkt de belangrijkste groeifactor. In Boskant (gemeente Sint-Oedenrode) bevindt zich het grootste boomteeltbedrijf van heel Brabant.

In Tabel 1.7 is te zien dat de bedrijven in het Groene Woud beduidend kleiner zijn dan gemiddeld voor heel Nederland. Met een gemiddeld cultuurareaal van 17 ha zijn de akkerbouw- en graasdierbedrijven in het Groene Woud gemiddeld het kleinst van alle Nationale Landschappen, zelfs nog iets kleiner dan op de Veluwe. Naar economische omvang zitten er vooral veel bedrijven onder de 20 Nge, en zelfs onder de 3 Nge, die allebei getypeerd kunnen worden als hobbybedrijven. Dit weerspiegelt wellicht de kleine afstand tussen boeren en burgers in Brabant. Deze 'bedrijven' beheren 16% van het totale landbouwareaal in het Groene Woud. Wethouder Ger van den Oetelaar van Boxtel gaf aan dat in het landinrichtingsgebied Liempde maar liefst 30% van de grond in handen van particulieren was. Het is goed mogelijk dat dit ook in andere delen van het Groene Woud zo is, want naast de grond van 'hobbyboeren' die de Landbouwtelling invullen, beheren gewone particulieren ook nog eens een deel van het buitengebied (volgens Sloot et al., 2005 is 19% van de landbouwgrond in het zandgebied van Nederland niet in commercieel agrarisch gebruik).

Tabel 1.7 – Enkele kengetallen voor de landbouw in het Groene Woud, vergeleken met heel Nederland

Bron: CBS, LEI en Alterra GIAB

	Groene Woud	Heel Nederland
Aantal bedrijven > 3 Nge	1293	83.885*
Afname aantal bedrijven 1980-2003	40,0%	41,0%
Aantal bedrijven < 3 Nge (niet LT-plichtig)	184 (12,5%)	5.989 (6,7%)*
% 'rustende' agrariërs	14%*	11%*
% 'potentiële stoppers'	34,4%*	35,8%*
Gem. NGE/bedrijf	77*	86*
% bedrijven < 20 Nge	36,6%	29,3%
% bedrijven 20-70 Nge	24,3%	29,3%
% bedrijven > 70 Nge	39,1%	41,4%
Gem. cultuurareaal/bedr. (akkerbouwengraas)	17 ha.	29 ha.
% akkerbouwengraasdierbedrijven < 10 ha	62,4%	42,3%
% akkerbouwengraasdierbedrijven 10-30 ha	25,3%	27,7%
% akkerbouwengraasdierbedrijven 30-100 ha	11,8%	26,3%
% akkerbouwengraasdierbedrijven > 100 ha	0,5%	1,8%
% bedrijven met nevenberoepen (bedrijfshoofden)	33,4%*	29,4%*
waarvan zelfstandig/in loondienst	39/61*	31/69*
% nevenberoepsbedrijven (landbouw niet hoofdactiviteit)	17%*	13%*
% verbrede bedrijven met beheerslandbouw	6,0%	11,6%
% verbrede bedrijven met productverwerking	0,8%	1,3%
% verbrede bedrijven met huisverkoop	6,5%	6,3%
% verbrede bedrijven met verblijfsaccomodatie	2,1%	2,9%
% verbrede bedrijven met stalling en verhuur	4,9%	4,5%
% verbrede bedrijven met zorgtaken	0,7%	0,4%

* 2004, de rest betreft 2003

Een deel van de kleine bedrijven zijn afbouwers, gezien het relatief hoge percentage dat aangegeven heeft rustend te zijn. Toch zijn er in het Groene Woud relatief nog iets minder

oudere agrariërs zonder opvolger (potentiële stoppers) dan in Nederland als geheel; dit geldt overigens niet voor het oostelijk deel van het Groene Woud – daar ligt het percentage stoppers op 37% (wellicht doordat hier veel kleine overige graasdierbedrijven voorkomen). De kleine bedrijven zijn niet allemaal aan het afbouwen. Op ruim eenderde van de landbouwbedrijven heeft een of meerdere bedrijfshoofden namelijk een nevenberoep, relatief veel als zelfstandige. Dit heeft een historische achtergrond: de boeren van Brabant waren arbeidersreservoir voor de fabrieken, maar oefenden vanouds vaak ook een ambacht uit, zoals klompenmaker. Nieuwe verbredingsactiviteiten als beheerslandbouw, recreatie en dergelijke komen opvallend genoeg weinig voor in het Groene Woud. De meest gewilde agrarische natuurbeheersovereenkomsten betreffen weidevogels en botanisch graslandbeheer, en die zijn in dit kleinschalige gebied niet erg populair. Wellicht speelt het gebrekkige vertrouwen in de Haagse overheid ook een rol, zoals blijkt uit andere studies (Jongeneel et al., 2005). Particuliere verbredingsactiviteiten als productverwerking en verblijfsaccomodatatie komen in het Groene Woud ook minder voor dan het Nederlands gemiddelde. Verblijfsrecreatie en streekproductie zijn hier nog niet sterk ontwikkeld, wellicht ook doordat intensieve sectoren als varkenshouderijen en tuinbouw zich hier minder voor lenen. De samenwerkende actoren in het Groene Woud zijn dit in het kader van de ‘branding’ (vermarketing) van de streek nu wel aan het uitbouwen. Maar misschien speelt de Brabantse vrije jongens-mentaliteit ook een rol, want ‘farmers who value freedom and independence highly appear to find recreation provision as an invasion of their farmship’ (Jongeneel et al., 2005). Verbredingsactiviteiten die weinig bedrijfsaanpassingen vergen, zoals stalling en verhuur, worden wel breed toegepast in het Groene Woud.

Volgens een globale analyse zullen potentiële stoppers op termijn 4.600 ha cultuurgrond op de grondmarkt aanbieden als zij hun bedrijf beëindigen (dit betreft overigens alleen akkerbouw en graasdierbedrijven). Zonder grond te reserveren voor verstedelijking en natuur (welke in dit gebied ook aanzienlijke claims leggen), zouden de overblijvende bedrijven gemiddeld 5,5 ha moeten groeien om dit areaal te absorberen. Dit lijkt geen onmogelijke opgave. Er zal dus niet zomaar grond vrijkomen die op andere manieren beheerd zou moeten worden.

1.4.3 Economische resultaten en factoren

De melkveehouderij doet het redelijk goed in het Groene Woud. Bedrijfsomvang en gezinsinkomen liggen ongeveer op het gemiddelde Nederlandse niveau; er is een licht kostennadeel, maar er wordt relatief iets meer geïnvesteerd. Bovendien valt op dat zij relatief veel inkomen buiten het bedrijf verwerven, dus uit nevenactiviteiten. De gemengde bedrijven, een sector die van oudsher erg veel voorkomt in Brabant (maar nu slechts 11% van het totaal aantal bedrijven beslaat), stonden er in 2003 relatief veel slechter voor dan gemiddeld in Nederland. Het berekende gezinsinkomen uit het bedrijf was bijzonder laag, en ook met de inkomsten van buiten het bedrijf bevonden deze bedrijven zich nog onder de armoedegrens (sociaal minimum). Gezien de ontsparingen, kunnen deze bedrijven alleen voortbestaan door inkomsten van elders in het bedrijf te stoppen.

Ook de landbouw als geheel is in het Groene Woud kleiner en minder rendabel dan in de rest van Nederland. In Nge's is dit niet het geval, omdat de goed presterende tuinbouw sterk vertegenwoordigd is. In hectares wel, wat duidt op het intensieve grondgebruik. Mogelijk is dit ook een verklaring voor de relatief goede opbrengst-kostenverhouding. Het gezinsinkomen, zowel uit het bedrijf als van buiten, is echter fors lager dan gemiddeld in Nederland. Wellicht spelen de slechte resultaten in de intensieve veehouderij (30% van het bedrijventotaal in Tabel 1.8), vanwege de varkenspest en de Nitraatrichtlijn, hier een rol. (Inmiddels is de situatie door de gestegen varkensprijzen weer verbeterd.)

Tabel 1.8 toont de economische resultaten van landbouwbedrijven in het Groene Woud vergeleken met die van heel Nederland. Hierbij moet worden aangetekend dat deze uitkomsten niet representatief hoeven te zijn voor geheel het gebied.

Tabel 1.8 - Economische bedrijfsresultaten in het Groene Woud in 2003

Bron: LEI Bedrijven Informatie Netwerk, STARS

	Totaal	Melkvee- houderij	Gemengde bedrijven	Totaal Nederland	Melkveeh. Nederland	Gemengd Nederland
Gem. Nge/bedr.	103	97	74	103	96	83
Gem. ha/bedr.	20	39	27	26	40	30
Solvabiliteit	68%	72%	78%	76%	68%	71%
Gezinsinkomen uit bedrijf	€23.627	€9.362	€8.867	€5.723	€40.039	€20.455
Totaal gezinsinkomen	€3.801	€0.540	€18.498	€44.928	€50.879	€28.409
Gem. besparingen						
Gem. kasstroom	€4.809	€12.399	€16.367	€4.284	€15.308	€10.085
Opbrengst/kosten	€60.629	€87.237	€52.248	€60.841	€76.452	€45.230
Gem. investeringen	83%	76%	70%	80%	78%	75%
	€43.636	€72.689	€14.405	€49.314	€65.370	€6.700

Voor heel Nederland worden de oorzaken van lage bedrijfsinkomsten voor de melkveehouderij vooral toegeschreven aan de kleine bedrijfsomvang van de bedrijven die slecht presteren, en hoge factorkosten (De Bont et al., 2003). Gezien de cijfers hierboven geldt dit laatste in ieder geval ook voor het Groene Woud. In de akkerbouw is volgens het genoemde rapport ook de bedrijfsomvang een belangrijke oorzaak, en in bepaalde perioden de technische resultaten (saldo per Nge, behaalde prijzen, marktomstandigheden).

Samenvattend kan gesteld worden dat de landbouw in het Groene Woud wordt gekenmerkt door een veelheid van teelten en bedrijfstypen. Vroeger was het gemengd bedrijf dominant, maar in de loop der tijd is men gaan specialiseren in melkvee, vleesvee, akkerbouw, vollegrondsgroente, sierteelt of intensieve veehouderij. Men lijkt hier snel om te schakelen, van en naar met name de twee laatstgenoemde sectoren. De kleinschaligheid en het intensieve grondgebruik zijn kenmerkend voor het gebied: kleine bedrijven, veel hobbybedrijven (interactie met burgers), veel nevenberoepen, en toch een relatief hoog saldo per ha. Het laatste waarschijnlijk vooral door de intensieve tuinbouw inclusief boomteelt, maar ook de melkveehouderij blijkt in dit gebied nog redelijk te presteren. De kleinschaligheid van veel grondgebonden bedrijven vormt wellicht een belangrijke oorzaak voor lage bedrijfsinkomsten van vleesvee-, akkerbouw- en gemengde bedrijven. De oorzaak hiervan ligt in de historische achtergrond van het gebied. Een analyse van het aantal potentële stoppers toont aan dat er in het Groene Woud niet zomaar grond zal vrijkomen. De agrarische sector in het gebied wordt gekenmerkt door een grote innovatiedrift (diversificatie, hoge intensiteit, niche-markten, speciale relaties met afnemers), en verwevenheid met burgers en niet-agrarische bedrijvigheid (nevenberoepen).

1.4.4 Fysieke en sociale factoren

Kleinschalige percelen bepalen het landbouwlandschap in het Groene Woud, vooral langs meanderende beken, wegen en natuurgebieden. Jonge ontginningen zijn grootschaliger van opzet, en ook ruilverkavelingen hebben het landschap grootschaliger gemaakt.

Naast kleine percelen speelt ook de bodemgeschiktheid een rol. De bodems houden weinig water vast, en het grondwater zit veelal diep, behalve in de beekdalen en natte natuurgebieden (De Mortelen, De Brand). Verdroging is dus een terugkerend probleem, vooral voor

akkerbouw en boomkwekerijen (slappe bovengrond en slechte afwatering) en in mindere mate weidebouw. Berekening biedt een uitweg.

Voorts gelden hier ook de aspecten die al genoemd werden bij het Groene Hart. In het Groene Woud is het intensieve grondgebruik en de snelle omschakeling naar andere teelten (waaronder intensieve veehouderij) een bedrijfsstrategie gedreven door de beperkingen van landschap en omgeving. In een proefschrift over de varkenshouderij werd geconcludeerd dat het niet gewoon de economische opbrengst van het boeren is die de ambitie en de zingeving van de bedrijfsvoering bepaalt zoals bijvoorbeeld een ambitie naar winstmaximalisatie). Het is omgekeerd: boeren streven naar de economische optimalisatie van hun bedrijfsvoering voor zover die tegemoet komt aan hun ambitie en zingeving (Commandeur, 1998).

1.4.5 Ruimtelijk beleid, grondprijzen en grondeigendom

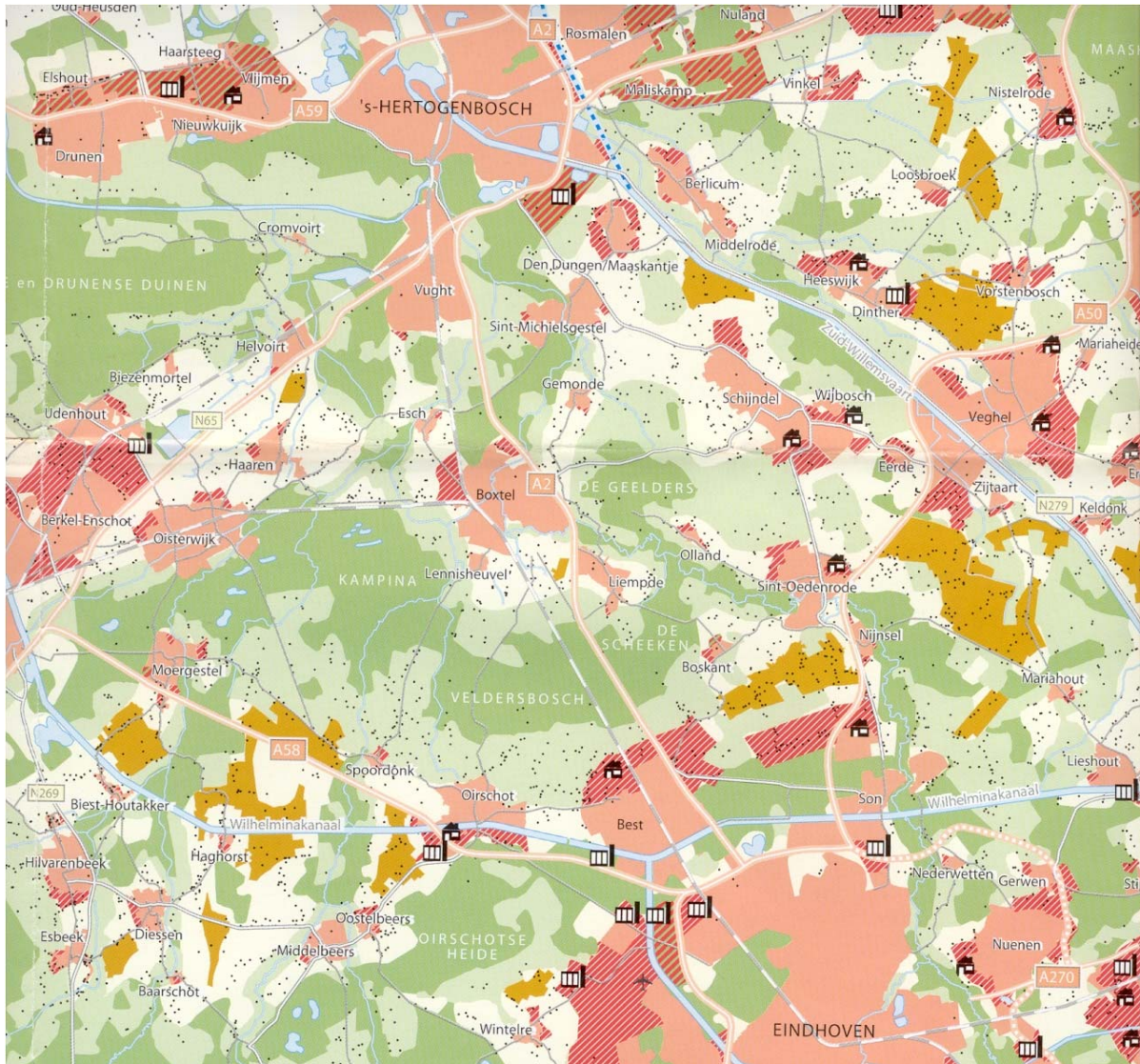
Noord-Brabant heeft een restrictief ruimtelijk beleid ten aanzien van het buitengebied, maar de doorwerking en handhaving laat nogal eens te wensen over (Nieuwenhuizen et al., in voorbereiding). Dit is grotendeels terug te voeren op de historisch gegroeide verweving van dorpen en steden, en agrarische en niet-agrarische belangen.

Het Streekplan van de provincie Noord-Brabant onderscheidt het buitengebied in een Groene Hoofdstructuur (GHS, bestaande uit natuur- en bosgebieden en landbouwgebieden met bijzondere natuurwaarden) en een Agrarische Hoofdstructuur (AHS, alles buiten GHS, bebouwde kernen en infrastructuur). In de AHS staat de instandhouding en de versterking van de landbouw voorop. Landbouwbedrijven hebben er in beginsel de ruimte om zich te ontwikkelen in de door hen gewenste richting. Echter, in het kader van de reconstructie zijn binnen deze AHS nog landbouwontwikkelingsgebieden aangewezen die moeten worden beschermd tegen intensieve vormen van ruimtegebruik die niet rechtstreeks ten dienste van de landbouw staan. In Figuur 1.14 zijn deze aangegeven. Het betreft relatief kleine gebieden langs de randen van het Groene Woud. De intensieve veehouderij mag hier groeien.

Gemeenten hanteren verschillende uitgangspunten bij het geven van ruimte aan de landbouw. Vanouds is de agrarische sector echter sterk vertegenwoordigd in gemeentebesturen in Brabant. Dit is bijvoorbeeld het geval in de sterk agrarische gemeente Sint-Oedenrode; daar krijgen agrariërs een standaard bouwvlak van 2,2 ha toegewezen (zie Tabel 1.9). In Boxtel wordt een nieuw bestemmingsplan voorbereid. Hierin is de leidraad dat boeren ontwikkelingsruimte krijgen (bijvoorbeeld in de vorm van een groter bouwvlak, het mogelijk maken van niet-agrarische neventakken) indien zij ook investeren in verbetering van de ruimtelijke kwaliteit (gesprek wethouder 7/10/05, Gemeente Boxtel). Daarnaast moeten boomkwekers aanlegvergunningen aanvragen voor uitbreiding van boomteelt; dit ter bescherming van natuur- of archeologische waarden (zoals bolakkers). Boomkwekers klagen: 'Gemeente Boxtel zet boomteelt op slot' (De Boomkwekerij 25/11/05).

Tabel 1.9 - Maxima bouwvlakken en inhoudsmaten in vigerende bestemmingsplannen buitengebied, Midden-Brabant (bron: Nieuwenhuizen et al., in voorb.)

	St Oedenrode 1997	Boxtel 1994	Schijndel 2000
Agrarisch bouwvlak	2,2 ha	0,6 ha	1 ha
Inhoud agrarische bedrijfswoning	750 m ³	600 m ³	700 m ³
Inhoud niet-agrarische bedrijfswoning	500 m ³	600 m ³	500 m ³
Inhoud burgerwoning	500 m ³	450 m ³	500 m ³

Legenda

bebouwd gebied	landbouwgebied met natuurwaarden
potentieel gebied voor woningbouw en/of bedrijvigheid	natuurgebied
bouwen en nieuwe natuur	landbouwtontwikkelingsgebied voor sterke groei intensieve veehouderij
nieuwbouwlocatie	overig landbouwgebied
nieuw bedrijventerrein	veehouderij

*Figuur 1.14 - Nieuwbouwplannen in het Groene Woud
Bron: de Nieuwe Kaart van Brabant, Provincie Noord-Brabant/Brabants Dagblad*

Behalve de ruime toekenning van agrarische bedrijfsruimte, blijkt dat er in het recente verleden veel vrijstellingen werden gegeven voor bouwwerken en werkzaamheden die niet binnen bestemmingsplanregels pasten. Naast deze legale ontwikkelingen, komen er in Brabant relatief veel illegale bouwactiviteiten voor (Brabants Dagblad, dossier ‘Boven De Wet’, ‘Forse groei van illegale bouw’ 27/9/05; Nieuwenhuizen et al., in voorber.).

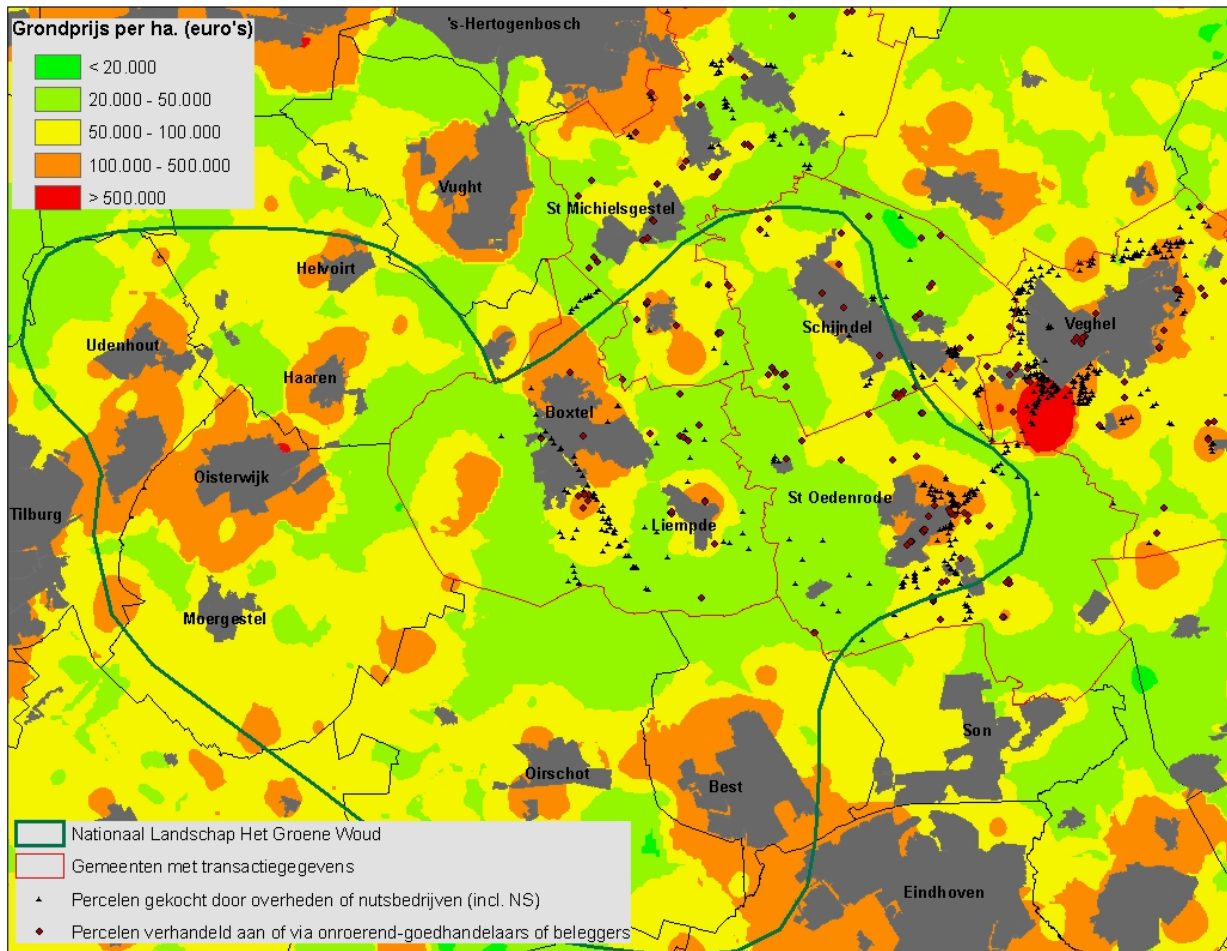
Er is een hoge en diffuse verstedelijkingsdruk in Midden-Brabant, zeker rond de steden rondom het Groene Woud: Den Bosch, Tilburg en Eindhoven. Van 1989 tot 2000 is in het Groene Woud relatief veel landbouwgrond omgezet in stedelijk gebied. De Nieuwe Kaart van Brabant toont aan dat er nog steeds diverse verstedelijkingsplannen op stapel staan (zie Figuur 1.14). Zo is er weer een flinke uitbreiding gepland van Best; agrariërs in de omgeving zijn al benaderd door geïnteresseerde projectontwikkelaars, die mogelijk al optiecontracten hebben afgesloten. Een tweede forse uitbreiding betreft de zone tussen Tilburg en Udenhout, hoewel dit gedeeltelijk een landschapspark betreft. Ook bij Boxtel, Schijndel en Sint-Oedenrode zijn dorpsuitbreidingen gepland. Behalve dat hiermee de ruimte voor landbouw inkrimpt, veroorzaakt dit ook een verhoging van de grondprijzen in het hele gebied. De uit te kopen boeren willen vaak in hetzelfde gebied nieuwe grond verwerven en verhogen met hun betaalcapaciteit en door uitstraling en schaduwwerking de grondprijs in een groter gebied.

Figuur 1.15 geeft een indicatie van de grondprijzen in de periode 1998-2001. Hieruit blijkt direct dat de grondprijzen al in die periode hoger waren bij de uitbreidingslocaties die nu in de Nieuwe Kaart van Brabant staan. Dit geldt met name voor Best, de regio Tilburg-Udenhout-Oisterwijk (de laatste wellicht ook vanwege de recreatieve aantrekkelijkheid), Boxtel (een bedrijventerrein ten zuiden en een woningbouwlocatie en landgoederenzone ten noorden van het dorp), Sint-Oedenrode (met name de uitbreidingslocatie Heikant) en Veghel (met name verstedelijkingslocaties rond de nieuwe A50 en de Doornhoek). Bij deze laatste locatie zien we dat ook extreem hoge grondprijzen werden betaald. De rij aankopen voor aanleg van de A50 is herkenbaar in de grondtransacties. Dit geldt eveneens voor aankopen ten behoeve van verbreding van de spoorlijn Den Bosch-Eindhoven langs Boxtel. Grondaankopen van ontwikkelaars en beleggers zijn eveneens geconcentreerd op sommige van deze locaties, maar ook op enkele locaties midden in het landelijk gebied. Dit laatste betreft vooral aankopen van bouwbedrijven die boerderijen of plattelandswoningen opkopen en verbouwen voor luxere burgerbewoning. In Midden-Brabant zijn relatief veel lokale beheersmaatschappijen en bouwbedrijven actief, en minder nationale beleggingsmaatschappijen als Fortis. Volgens geïnterviewden komt dit omdat de percelen te klein zijn om interessant te zijn voor beleggers. Toch zijn bij 8% van het totaal verhandelde areaal onroerend-goedhandelaars betrokken, tegen 4% in heel Nederland. Er wordt relatief meer grond verkocht door particulieren aan boeren dan in Nederland als geheel, én meer tussen familieleden. Dit hangt wellicht samen met de sterke Brabantse relatie tussen plattelandsbewoners en boeren, en doordat de huiskavels vrij klein zijn (Nieuwenhuizen et al. in voorber.).

Behalve directe grondaankopen door niet-agrarische partijen, bestaat ook nog de mogelijkheid dat optiecontracten zijn afgesloten met boeren. Slechts een klein percentage van de optieovereenkomsten die zijn afgesloten in de periode 1996-2001 en die zijn ingeschreven in het Kadaster om recht op vrijstelling te krijgen van aanbiedingsplicht aan gemeenten op locaties waar het gemeentelijk voorkeursrecht is gevestigd, ligt in de zuidelijke provincies (De Wolff en Groetelaers, 2004). Op locaties die niet bedreigd worden door een gemeentelijk voorkeursrecht, bijvoorbeeld midden in het landelijk gebied van het zuiden des lands, worden wellicht wel optiecontracten afgesloten die niet geregistreerd zijn.

Niet alleen de verstedelijking beperkt de agrarische gebruiksruimte en verhoogt de grondprijzen. Het Groene Woud bevat ook een groot aantal natuurgebieden die in handen zijn van natuurbeheerders: de Kampina van Natuurmonumenten, het Veldersbosch van het Brabants Landschap, de Geelders deels van Staatsbosbeheer, en de Oirschotse Heide in 2004 nog van het ministerie van Defensie. De aankopen voor natuur leggen ook een bodem in de grondmarkt, waardoor de grondprijs hoog kan blijven.

In tegenstelling tot het Groene Hart, lijkt het areaal gepachte grond in het Groene Woud niet sterk toe te nemen. Mogelijk omdat grote financieringsmaatschappijen hier niet veel beleggen en verpachten, en omdat particulieren de veldpercelen direct verkopen aan agrariërs, in plaats van de grond te verpachten. Door gesprekspartners werd ook geen gewag gemaakt van een vastzittende grondmarkt vanwege oudere, afbouwende boeren die de grond zouden vasthouden. De grondmobiliteit ligt in de vijf onderzochte gemeenten gemiddeld op hetzelfde niveau als voor heel Nederland: jaarlijks 3,4% van het landelijk gebied (Nieuwenhuizen et al., in voorber.). In twee Rijksbufferzones in en om het Groene Hart lag deze aanmerkelijk lager (De Regt, 2004).

Figuur 1.15 - Grondprijzen en transacties van overheden en onroerend-goedhandelaars in en om het Groene Woud

Bron: LEI, De Regt (2003), Nieuwenhuizen et al. (in voorber.)

1.4.6 Conclusie: bedreigingen en kansen in het Groene Woud

Het Nationaal Landschap Groene Woud wordt gekenmerkt door een natuurkern, bestaande uit de Kampina, de Oirschotse Heide en enkele bossen rondom Bostel, met daaromheen kleinschalige landbouwpercelen met houtwallen en beeklopen. De agrarische bedrijven zijn relatief klein en veelvormig: vanouds veel gemengde bedrijven, maar nu meer specialiserende bedrijven met melkvee, vleesvee, intensieve varkenshouderijen, snijmais, groenten, aardbeien, champignons, en een toenemende oppervlakte boomkwekerijen. Het gebied wordt gekenmerkt door een historische verwevenheid tussen landbouw en natuur (verrijking akkers met beweide natuurgrond), en tussen platteland en steden. Het platteland wordt bevolkt door relatief veel burgers en agrariërs met nevenberoepen. De kleinschaligheid en sterke

ruimte vraag van stedelingen en natuur zijn beperkende factoren voor het voortbestaan van de grondgebonden landbouw, maar de sector heeft bewezen dat zij dit kan compenseren door een intensiever grondgebruik en snelle omschakeling naar andere teelten en bedrijfstypen. Het aantal landbouwbedrijven neemt net zo snel af als in heel Nederland, waardoor andere bedrijven kunnen uitbreiden. De schaalvergroting, intensivering en omschakeling vormen wel weer een bedreiging voor het behoud van het historisch gegroeide cultuurlandschap.

Knelpunten voor de continuïteit van het agrarisch grondgebruik:

- Kleinschaligheid van de bedrijven; te kleine bedrijven kunnen hun kosten niet verlagen door schaalvoordelen.
- Hoge ruimte vraag van stedelingen en natuur, waardoor de ruimte voor de landbouw beperkt wordt, en grondprijzen worden opgedreven.
- Kleine percelen met bomenrijen, houtwallen, bolakkers en andere landschapselementen kunnen tot hogere kosten leiden.

Bedreigingen voor het cultuurlandschap:

- Oorspronkelijke onregelmatige verkavelingspatronen kunnen verstoord worden door het opruimen van perceelsafscheidings als sloten, houtwallen en singels, in landinrichtingsverband of door individuele (schaalvergroterende) agrariërs.
- Nieuwe teelten als boomkwekerijen of bepaalde vormen van tuinbouw die gepaard gaan met teeltondersteunende voorzieningen kunnen de karakteristieke afwisseling van openheid en beslotenheid aantasten en het landschap een 'industriëler' uiterlijk geven. Ook kunnen traditionele bolakkers aangetast worden.
- De intensieve veehouderij die afwisselend krimpt en weer uitbreidt bedreigt de biodiversiteit en geeft het landschap een industrieel karakter.
- Toenemende specialisatie in plaats van de karakteristieke diversiteit in het agrarisch grondgebruik kan de afwisseling in het landschap bedreigen.

Kansen voor het cultuurlandschap:

- De agrarische sector in het Groene Woud past zich snel aan aan veranderende omstandigheden, weet zich zodoende te handhaven (nieuwe teelten, nevenberoepen) en staat hiermee open voor nieuwe initiatieven die de landschapskwaliteiten kunnen versterken (streekproducten, bepaalde vormen van verbreding, aangepaste teeltvormen, relaties met burgers).

1.5 Conclusies

De casestudies geven een verdieping van de situatie van de grondgebonden landbouw in de Nationale Landschappen. De drie besproken landschappen zijn zeer verschillend: het Groene Hart als open veenweidelandschap, het Groene Woud als kleinschalig zandlandschap en Zuidwest-Zeeland als zeekleigebied met veel kreken en dijken.

In Wijk en Wouden, het Groene Woud en Walcheren zijn de landbouwbedrijven relatief klein, zoals voor de meeste Nationale Landschappen het geval is. De agrarische bedrijfsresultaten zijn hierdoor over het algemeen lager dan het gemiddelde voor de grondgebonden sectoren in Nederland. Niettemin weten boeren zich in deze gebieden redelijk te handhaven en soms een aanzienlijk hoger inkomen te behalen door om te schakelen naar nieuwe bedrijfs- of teeltvormen (bijvoorbeeld extensieve graasdierhouderij, intensievere tuinbouw), door diversificatie, door verbreding en/of door nevenberoepen ter hand te nemen.

De situatie van de landbouw is echter ook verschillend voor elk van de drie gebieden:

- Het Groene Hart bestaat grotendeels uit veenweidegebied, dat onder druk staat van een dalende veenbodem, een hoge ruimtedruk, en de geringe flexibiliteit van de melkveehouderij om nevenactiviteiten te ondernemen. De bedrijfsomvang en bedrijfsinkomsten van melkveehouders zijn aanmerkelijk lager dan gemiddeld in Nederland, hoewel er door een aantal boeren veel bijverdiend wordt met verbredings- en nevenactiviteiten. In het Land van Wijk en Wouden, een voorbeeldgebied dat sterk onder druk staat van een verstedelijkend ommeland, blijkt meer grond vrij te komen dan redelijkerwijs door de groeiers onder de melkveehouders geabsorbeerd kan worden.
- Het Groene Woud is een gebied met gemiddeld zeer kleine bedrijven, maar een grote flexibiliteit in bedrijfsvoering; men schakelt hier snel over naar intensieve veehouderij, boomkwekerij, tuinbouw, en niet-agrarische activiteiten. Hoewel de bedrijfsinkomsten hier ook lager zijn dan gemiddeld in Nederland (zeker voor gemengde bedrijven), is er hier voldoende ruimte voor schaalvergroting en functievermenging waardoor aanbod en vraag naar grond in balans worden gehouden. De nieuwe bedrijfsvormen kunnen het historisch gegroeide landschap wel aantasten.
- Zuidwest-Zeeland bestaat uit drie zeer verschillende landschappen, die elk hun eigen dynamiek kennen. In Walcheren zijn de bedrijven zeer klein, maar zijn de bedrijfsinkomsten desalniettemin hoger dan gemiddeld in Nederland, met name door de recreatieve verbreding. In de Zak van Zuid-Beveland zijn de inkomsten ook hoger, deels vanwege een innovatieve tuinbouwsector, maar ook doordat hier veel aan natuurbeheer wordt gedaan. West-Zeeuws-Vlaanderen is veel afhankelijker van de minder perspectiefvolle akkerbouw, kent duidelijk lagere bedrijfsinkomsten en minder verbredingskansen.

De oorzaken van de relatieve achterstand van de agrarische sector in de Nationale Landschappen zijn de volgende (deels betreft het hier algemene oorzaken van het gebrekkig perspectief van de landbouw):

- De grondgebonden landbouwsectoren, die in deze gebieden dominant zijn (met name de melkveehouderij en akkerbouw), hebben te kampen met dalende productprijzen, als gevolg van de liberalisering van het EU-landbouwbeleid en een globaliserende markt (concurrentie vanuit andere landen, beperkte marktmacht van vele aanbieders ten opzichte van fuserende verwerkende industrie en supermarkten).
- In een dergelijke situatie kan kleinschaligheid nadelig zijn, omdat minder schaalvoordelen te behalen zijn.

- De slechte bedrijfsresultaten hebben voor een deel te maken met fysieke nadelen van bodem en landschap: een natte veenbodem in het Groene Hart, een snel verdrogende bodem in het Groene Woud, kleine percelen met veel water (Groene Hart) of veel landschapselementen zoals houtwallen (Groene Woud).
- De ruimtedruk voor verstedelijking, natuur en andere functies leidt tot hoge grondprijzen en soms weinig dynamiek op de grondmarkt, waardoor boeren moeilijker kunnen uitbreiden en bedrijfsovername door opvolgers bemoeilijkt wordt.
- Opvolgingsproblematiek: gezinnen zijn kleiner, dus zijn er minder mogelijke opvolgers, terwijl het stijgende opleidingsniveau van opvolgers hun kansen op ander werk vergroot.
- Milieurielijnen en beperkende regels ten aanzien van onder andere verbreding.

In alle drie de landschappen vinden en vonden boeren aanpassingsstrategieën en innovatieve oplossingen: zuinig boeren, omschakeling naar rendabeler teelten, intensivering, nieuwe vormen van pacht en bruikleen, samenwerkingsverbanden (ketens en natuurbeheersverenigingen die meer doen dan alleen natuurbeheer), nevenberoepen en verbreding. Boeren en opvolgers blijken enerzijds om te schakelen naar intensieve sierteelten en niche-markten, en anderzijds blijkt een grote groep door te gaan met een extensievere bedrijfsvoering (vleesveehouderij) of verbreding naar andere activiteiten, waarbij bedrijven en landbouwgrond soms overgenomen en aangehouden worden als levensvervulling en appeltje voor de dorst. Zodoende vermengt de landbouwsector zich meer met andere plattelandfuncties: woon- en recreatiegebied voor burgers en buitenlui, landschapsdecor en historisch erfgoed. Drijvende krachten bij deze aanpassings- en overlevingsstrategieën zijn:

- Sociaal-culturele factoren: de wens om de agrarische levensstijl te behouden, verbondenheid met de grond en de omgeving. Door het gestegen opleidingsniveau en meer deeltijdwerk kunnen boeren en opvolgers vaker nevenberoepen ter hand nemen. Opleidingsniveau en ondernemersgeest zorgen ook voor aanpassing en ontwikkeling van nieuwe bedrijfs- en teeltvormen.
- Vanuit de fysieke en historisch gegroeide beperkingen (veel kleine bedrijven en kleine percelen in het Groene Woud en Walcheren, de natte veenbodem in het Groene Hart, veel burgers op het platteland in het Groene Woud) ontwikkelden de boeren een aanpassingsvermogen en flexibiliteit die hen in staat stelt om vooruit te gaan (wet van de accelererende achterstand?).
- Gunstige vraag- en prijsontwikkelingen voor sierteelten en andere (tuinbouw-) producten.
- De per provincie en gemeente en in de tijd wisselende mogelijkheden voor zoning (intensieve veehouderij), subsidieregels, benutting van bouwmogelijkheden, verbredings- en niet-agrarische activiteiten.
- Door de gestegen waarde van grond en gebouwen en fiscale regels bij bedrijfsbeëindiging, is men geneigd om het bedrijf lang aan te houden (vermogensbehoud).
- Het beperkte grondaanbod dat mede hierdoor kan ontstaan, wordt opgevangen door meer grond te pachten en in bruikleen te nemen (grijze pacht) van oudere boeren, burgers en beleggers.
- De recreatieve vraag (Walcheren) en landschappelijke aantrekkelijkheid van deze gebieden.
- De mogelijkheden om aanvullend inkomen te verwerven uit subsidies voor agrarisch natuurbeheer en te profiteren van plattelandontwikkelingsgelden.

Kortom: de kleinschaligheid van veel agrarische bedrijven in de Nationale Landschappen vormt niet per definitie een probleem voor hun voortbestaan. Juist in gebieden als het Groene Woud en Walcheren weten boeren innovatief gebruik te maken van de beperkte

mogelijkheden. Het is dan ook niet aannemelijk dat de landbouw hier gaat verdwijnen. De landbouw krijgt in deze gebieden wel een steeds multifunctioneler karakter. De vermenging met minder grondgebonden productie biedt kansen en bedreigingen. In het Groene Hart en andere veenweidelandschappen vindt minder vermenging plaats, en dient geanticipeerd te worden op een gedeeltelijke herinrichting van gebieden ten behoeve van extensiever landschapsbeheer, door en met boeren.

Literatuur cases

- Andela, G. (2000). Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland. Thoth, Bussum.
- Bont, C.J.A.M. de, W.H. van Everdingen, J.F.M. Helming, J.H. Jager (2003). Hervorming Gemeenschappelijk landbouwbeleid. Rapport 6.03.05. LEI, Den Haag.
- Commandeur, M. (1998). Gesloten bedrijven, verscheidenheid in de zeugenhouderij. Landbouwniversiteit Wageningen, Studies van Landbouw en Platteland. Wageningen.
- Ham, A. van den en J.W. van der Schans (1999). Verbreding, wat vinden boeren ervan? LEI rapport. Den Haag.
- Janssen, J. en J. Dagevos (2005). De suburbanisatie van het Brabantse platteland. Stedebouw & Ruimtelijke Ordening 86(2005)5.
- Jongeneel, R., N. Polman en L. Slangen (2005). Multifunctional alternatives for agriculture in Winterswijk. Paper Multifunctionality of Landscapes International Conference, May 18-19 2005, Justig-Liebig University Giessen.
- Luijt, J., F.R. Veeneklaas, J.W. van der Schans, G.S. Venema (2003). Ontvlechting van de productiewaarde en de optiewaarde van landbouwgronden; Oplossingsrichtingen uit de Denktank Melkveehouderij. LEI rapport 4.03.01, Den Haag.
- Min. LNV (2005). Kiezen voor landbouw; Een visie op de toekomst van de Nederlandse agrarische sector. Den Haag.
- Nieuwenhuizen, W. et al. (in voorber). Bouwen in het landschap, oorzaken en processen verstening in het buitengebied. Milieu- en Natuurplanbureau. Wageningen.
- Ploeg, B. van der et al. (2001). Groene Hart met landbouw naar hoger peil? LEI Rapport 4.01.08. Den Haag.
- Ploeg, J.D. van der (1999). De virtuele boer. Assen
- Ploeg, J.D. van der, en D. Roep (1990). Bedrijfsstijlen in de Zuidhollandse veenweidegebieden; Nieuwe perspectieven voor beleid en belangenbehartiging. Katholieke Land- en Tuinbouw Bond, Haarlem; Landbouwniversiteit Wageningen.
- Ploeg, J.D. van der et al. (red.) (2002a). Kleurrijk platteland, Zicht op een nieuwe land- en tuinbouw.
- Ploeg, J.D. van der (2002b). Landelijk gebied: Kapitaal of kruitvat? In: Academische reflecties. De wetenschap aan het woord over de Vijfde Nota. Ministerie van VROM, Den Haag.
- Ploeg, J.D. van der et al. (2002c). Living Countrysides, Rural Development Processes in Europe. In: The State of the Art. Doetinchem.
- Projectbureau Belvedere (2005). Landschappen met toekomstwaarde, Cultuurhistorische karakteristiek van de Nationale Landschappen. Utrecht.
- Raad voor het Landelijk Gebied (2005). Nationale Landschappen, vaste koers en lange adem. RLG 05/1. Amersfoort
- Regt, W.J. de (2003). De grondmarkt in gebruik. RIVM Rapport 550016001. Bilthoven.
- Regt, W.J. de (2004). Grondtransacties in twee rijksbufferzones van west-Nederland. In: Farjon et al. (2004). Groene ruimte in de Randstad. Natuurplanbureau, planbureaurapporten nr. 6. Wageningen.
- Roep, D. (2000). Vernieuwend werken, Sporen van vermogen en onvermogen, Een socio-materiele studie over vernieuwing in de landbouw uitgewerkt voor de westelijke veenweidegebieden. Proefschrift. Universiteit Wageningen.
- Segeren, A., B. Needham, J. Groen (2005). De markt doorgrond. Een institutionele analyse van grondmarkten in Nederland. Ruimtelijk Planbureau. Den Haag.

- Silvis, H. en K. de Bont (red.) (2005). *Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland; Achtergrondrapport bij 'Kiezen voor landbouw'*. Wageningen UR/Ministerie van LNV, Den Haag.
- Soldaat, B en R. de Bruijn (2004). 'Vooruitboeren', Haalbaarheidsonderzoek naar meerwaarde uit duurzame melkproductie: optie of illusie? I.o.v. WLTO en Vereniging Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer Wijk en Wouden .
- Somsen, F.J. (2002). *Agrarische erfpacht, Inleiding Actualiteitendag Agrarisch Recht* 11 januari 2002. Website Fortis Vastgoed Landelijk.
- Verschuur, G.W. en E.A.P. van Well (2005). *Plattelandsbeleid dat werkt, EU instrumenten om de uitvoering van landbouwmilieumaatregelen te bevorderen. CLM rapport 615-2005*. Culemborg.
- Wiskerke, J.S.C. (1997). *Zeeuwse akkerbouw tussen verandering en continuïteit, Een sociologische studie naar diversiteit in landbouwbeoefening*. Landbouwuniversiteit Wageningen, *Studies van Landbouw en Platteland* 25. Wageningen.
- Wolff, H. de en D. Groetelaers (2004). *Grondposities voor wijziging Wet voorkeursrecht gemeenten; Analyse van optie- en koopovereenkomsten*. Eindrapport, i.o.v. Ministerie van VROM. Onderzoeksinstituut OTB, Technische Universiteit Delft.

Bijlage 2 - Koppeling gemeenten - Nationale Landschappen

Nationaal Landschap	deelgebied	gemeentenaam (2003)
Achterhoek		Winterswijk
Achterhoek		Aalten
Achterhoek		Lichtenvoorde
Achterhoek		Groenlo
Arkemheen-Eemland		Eemnes
Arkemheen-Eemland		Bunschoten
Arkemheen-Eemland		Nijkerk
Drentsche Aa		Aa en Hunze
Drentsche Aa		Tynaarlo
Drentsche Aa		Haren
Drentsche Aa		Assen
Gelderse Poort		Rijnwaarden
Gelderse Poort		Millingen aan de Rijn
Gelderse Poort		Ubbergen
Gelderse Poort		Lingewaard
Graafschap		Gorssel
Graafschap		Zutphen
Graafschap		Warnsveld
Graafschap		Vorden
Graafschap		Lochem
Groene Hart	Alblasserwaard-Vijfheerenlanden	Alblasserdam
Groene Hart	Alblasserwaard-Vijfheerenlanden	Nieuw-Lekkerland
Groene Hart	Alblasserwaard-Vijfheerenlanden	Graafstroom
Groene Hart	Alblasserwaard-Vijfheerenlanden	Liesveld
Groene Hart	Alblasserwaard-Vijfheerenlanden	Papendrecht
Groene Hart	Alblasserwaard-Vijfheerenlanden	Sliedrecht
Groene Hart	Alblasserwaard-Vijfheerenlanden	Hardinxveld-Giessendam
Groene Hart	Alblasserwaard-Vijfheerenlanden	Giessenlanden
Groene Hart	Alblasserwaard-Vijfheerenlanden	Zederik
Groene Hart	Alblasserwaard-Vijfheerenlanden	Leerdam
Groene Hart	Alblasserwaard-Vijfheerenlanden	Vianen
Groene Hart	Amstelland/Gein	Abcoude
Groene Hart	Amstelland/Gein	Ouder-Amstel
Groene Hart	Amstelland/Gein	Amstelveen
Groene Hart	Amstelland/Gein	Diemen
Groene Hart	De Venen	Bodegraven
Groene Hart	De Venen	Alphen a/d Rijn
Groene Hart	De Venen	Nieuwkoop
Groene Hart	De Venen	De Ronde Venen
Groene Hart	De Venen	Woerden
Groene Hart	De Venen	Brukelen
Groene Hart	Groene Hart West	Waddinxveen
Groene Hart	Groene Hart West	Zevenhuizen-Moerkapelle
Groene Hart	Groene Hart West	Boskoop
Groene Hart	Groene Hart West	Rijnwoude
Groene Hart	Groene Hart West	Zoeterwoude
Groene Hart	Groene Hart West	Zoetermeer
Groene Hart	Groene Hart West	Leidschendam-Voorburg
Groene Hart	Krimpenerwaard	Nederlek

Groene Hart	Krimpenerwaard	Bergambacht
Groene Hart	Krimpenerwaard	Schoonhoven
Groene Hart	Krimpenerwaard	Vlist
Groene Hart	Krimpenerwaard	Ouderkerk
Groene Hart	Lopikerwaard-Reeuwijk	Lopik
Groene Hart	Lopikerwaard-Reeuwijk	Oudewater
Groene Hart	Lopikerwaard-Reeuwijk	Montfoort
Groene Hart	Lopikerwaard-Reeuwijk	IJsselstein
Groene Hart	Lopikerwaard-Reeuwijk	Reeuwijk
Groene Hart	Rijnland-Bollenstreek	Leiderdorp
Groene Hart	Rijnland-Bollenstreek	Jacobswoude
Groene Hart	Rijnland-Bollenstreek	Alkemade
Groene Hart	Rijnland-Bollenstreek	Warmond
Groene Hart	Rijnland-Bollenstreek	Ter Aar
Groene Hart	Rijnland-Bollenstreek	Liemeer
Groene Hart	Vechtplassen	Maarssen
Groene Hart	Vechtplassen	De Bilt
Groene Hart	Vechtplassen	Wijdmeren
Groene Hart	Vechtplassen	Loenen
Groene Hart	Vechtplassen	Weesp
Groene Hart	Vechtplassen	Muiden
Groene Woud		Boxtel
Groene Woud		Schijndel
Groene Woud		St Oedenrode
Groene Woud		Best
Groene Woud		Oirschot
Groene Woud		Oisterwijk
Groene Woud		Tilburg
Groene Woud		Haaren
Heuvelland		Vaals
Heuvelland		Gulpen-Wittem
Heuvelland		Simpelveld
Heuvelland		Voerendaal
Heuvelland		Margraten
Heuvelland		Valkenburg a/d Geul
Heuvelland		Nuth
Heuvelland		Eijsden
Heuvelland		Beek (L.)
Heuvelland	volgens Provincie (Ontwerp GS 21/06/2005)	Schinnen
Heuvelland	volgens Provincie	Onderbanken
Heuvelland	volgens Provincie	Meerssen
Heuvelland	volgens Provincie	Stein (L.)
Heuvelland	volgens Provincie	Sittard-Geleen
Heuvelland	volgens Provincie	Maastricht
Hoeksche Waard		s-Gravendeel
Hoeksche Waard		Strijen
Hoeksche Waard		Cromstrijen
Hoeksche Waard		Binnenmaas
Hoeksche Waard		Korendijk
Hoeksche Waard		Oud-Beijerland
Ijsseldelta		Kampen
Ijsseldelta		Zwartewaterland
Middag-Humsterland		Winsum
Middag-Humsterland		Zuidhorn
Middag-Humsterland		De Marne

Noord-Hollands Midden	Droogmakerijen	Schermer
Noord-Hollands Midden	Droogmakerijen	Beemster
Noord-Hollands Midden	Waterland en overig	Amsterdam
Noord-Hollands Midden	Waterland en overig	Waterland
Noord-Hollands Midden	Waterland en overig	Landsmeer
Noord-Hollands Midden	Waterland en overig	Oostzaan
Noord-Hollands Midden	Waterland en overig	Wormerland
Noord-Hollands Midden	Waterland en overig	Graft-De Rijk
Noord-Hollands Midden	Waterland en overig	Zeevang
Noordoost-Twente		Tubbergen
Noordoost-Twente		Dinkelland
Noordoost-Twente		Losser
Noordoost-Twente		Oldenzaal
Noordelijke Wouden		Achtkarspelen
Noordelijke Wouden		Kollumerland en Nieuwkruisland
Rivierengebied	Kromme Rijngebied	Amerongen
Rivierengebied	Kromme Rijngebied	Bunnik
Rivierengebied	Kromme Rijngebied	Doorn
Rivierengebied	Kromme Rijngebied	Driebergen
Rivierengebied	Kromme Rijngebied	Leersum
Rivierengebied	Kromme Rijngebied	Wijk bij Duurstede
Rivierengebied	Nederbetuwe	Buren
Rivierengebied	Nederbetuwe	Culemborg
Rivierengebied	Nederbetuwe	Geldermalsen
Rivierengebied	Overbetuwe/Nederrijn	Kesteren
Rivierengebied	Overbetuwe/Nederrijn	Overbetuwe
Rivierengebied	Overbetuwe/Nederrijn	Rhenen
Rivierengebied	Overbetuwe/Nederrijn	Wageningen
Veluwe	Domeinbossen	Apeldoorn
Veluwe	Domeinbossen	Epe
Veluwe	Parken en Wouden	Renkum
Veluwe	Parken en Wouden	Arnhem
Veluwe	Parken en Wouden	Rozendaal
Veluwe	Parken en Wouden	Rheden
Veluwe	Parken en Wouden	Ede
Veluwe	Parken en Wouden	Brummen
Veluwe	Woldberg	Elburg
Veluwe	Woldberg	Heerde
Veluwe	Woldberg	Oldebroek
Veluwe	Woldberg	Hattem
Veluwe	Zanden	Barneveld
Veluwe	Zanden	Putten
Veluwe	Zanden	Ermelo
Veluwe	Zanden	Harderwijk
Veluwe	Zanden	Nunspeet
Zuidwest-Friesland		Gaasterlan-Sleat
Zuidwest-Friesland		Nijefurd
Zuidwest-Friesland		Wymbritseradiel
Zuidwest-Zeeland	Walcheren	Veere
Zuidwest-Zeeland	Walcheren	Middelburg
Zuidwest-Zeeland	Walcheren	Vlissingen
Zuidwest-Zeeland	West Zeeuws-Vlaanderen	Sluis
Zuidwest-Zeeland	Zak van Zuid-Beveland	Borsele

Bijlage 3 - Geïnterviewde personen

Deze studie is tot stand gekomen door een combinatie van bureaustudie en gesprekken met mensen uit de praktijk. De gesprekken vonden plaats in 2005.

Frans van Beerendonk (ZLTO Tilburg, agrariër te Best (NB))
Jan van den Boom (agrariër te Best (NB))
Adri van den Brink (Dienst Landelijk Gebied)
Rudolf van Broekhuizen (Universiteit Wageningen, leerstoelgroep Rurale Sociologie)
Floor Brouwer (LEI)
Toine Cooijmans (Brabantse Milieu Federatie)
Joep Dirkx (MNP)
Ger Duijf (coördinator Nationaal Landschap, Provincie Noord-Brabant)
Dick Ettema (UU)
Gert van der Hoeven (agrariër, vooz. Agrarische natuurvereniging)
Niek en Gerard van der Hulst (agrariërs, afdelingsvoorzitter LTO, bestuurslid Agrarische natuurvereniging Wijk en Wouden)
Erik de Koning (Provincie Zeeland)
Joost van der Linden (MIN LNV)
Henk van Lubek (Gemeente Rijnwoude)
Ger van den Oetelaar (wethouder Gemeente Boxtel, voorzitter Innovatieplatform Meierij)
Ko de Regt (ZLTO)
Erik Somsen (directeur Fortis Vastgoed Landelijk)
Tejo Spit (UU)
Warmold Swart (Dienst Landelijk Gebied)
Joop Verheul (Praktijkcentrum Zegveld)
Theo Vogelzang (LEI)
Jan-Pieter Zonneveld (Rabobank Rijnwoude)